

~~9160~~

ВОЛОДИМИР ЛЕВИНСЬКИЙ

6

СЕЛЯНСТВО І СОЦІАЛДЕМОКРАТІЯ

ДОДАТОК

:: АГРАРНІ ПРОГРАМИ ::
СОЦІАЛІСТИЧНИХ ПАРТІЙ

ЛЬВІВ

НАКЛАДОМ РЕДАКЦІЇ „ЗЕМЛІ І ВОЛІЇ“

1910

Книжки по аграрному питаню.

KARL KAUTSKY. Die Agrarfrage. Stuttgart. 1903. (Книжку перекладено на польську і російську мови.)

Його-ж. — Соціалізмъ и сельское хозяйство, отвѣтъ Давиду. ФР. ЕНГЕЛЬСЪ. Крестьянскій вопросъ во Франціи и Германіи. Съ предисловіемъ Г. Плеханова. Женева 1904.

ПЕТРЪ МАСЛОВЪ. Аграрный вопросъ въ Россіи. Третье изданіе СПб. 1906.

Його-ж. — Развѣтіе народнаго хозяйства и аграрная программа. СПб. 1906.

LUDWIK KRZYWICKI. Kwestja Rolna. Warszawa. 1903. (Книжку перекладено на російську мову.)

ВЛ. ИЛЬИНЪ. Аграрный вопросъ Ч. I.

Його-ж. — Развѣтіе капитализма въ Россіи. СПб. 1906.

Г. ПЛЕХАНОВЪ. Дневникъ соц.-демократа. № 5.

СТАНИСЛАВЪ (ВОЛЬСКІЙ). Соціалізмъ и русская община. Изд. „Впередъ“.

К. КАУТСКІЙ. Аграрный вопросъ въ Россіи.

Н. РОЖКОВЪ. Къ аграрному вопросу. Москва, 1905.

ВЛ. ГРОМАНЪ. Земельный вопросъ и земельные проекты. СПб.

М. В. БЕРНАЦКІЙ. Къ аграрному вопросу. СПб. 1906.

DAWID. Sozialismus und Landwirtschaft. Книжку перекл. на рос. мову. Соціалізмъ и сельское хозяйство СПб. 1906.

HERTZ. Die Agr. Fragen. Книжку перекл. на рос. мову. Аграрные вопросы СПб.

С. БУЛГАКОВЪ. Капитализмъ и земледѣліе Т. I. и II. СПб. 1900.

КАЧАРОВСКІЙ. Народное право. Изд. „Молод. Россіи“.

Його-ж. — Русская община. Изд. „Нов. Т-ва“.

В. ЧЕРНОВЪ. Марксизмъ и аграрный вопросъ.

Його-ж. — К. Марксъ и Ф. Енгельсъ о крестьянствѣ. Москва 1906.

Його-ж. — Пролетаріатъ и трудовое крестьянство. Изд. „Нов. Т-ва“.

НОВОТОРЖСКІЙ. Соціализація земли.

Л. ШИШКО. Къ вопросу объ аграрной программѣ въ связи съ теоріей научнаго соціализма. Москва 1906.

19160

ВОЛОДИМИР ЛЕВИНСЬКИЙ

СЕЛЯНСТВО

І СОЦІАЛДЕМОКРАТІЯ

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

13.812.

ДОДАТОК

:: АГРАРНІ ПРОГРАМИ ::
СОЦІАЛІСТИЧНИХ ПАРТІЙ

ЛЬВІВ

НАКЛАДОМ ЧАСОПИСІ „ЗЕМЛЯ І ВОЛЯ“

1910

Гар Авдого.

Заг. 161-7/1450

Бібліотека
наукової літератури
імені Шевченка
1910

на
лої 10
атії 10
(.)

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ И 58742

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 3241

Із „Загальної Друкарні“, вулиця Академічна число 8.

ЯК

З М І С Т.

	Стор.
I. Вступ	3
II. Селянство і пролетаріят	8
III. Аграрні відносини і аграрний пролетаріят у Галичині	15
IV. Аграрні постулати і аграрна політика української радикальної партії	26
V. Селянство, аграрне питанє і міжнародна соціал- демократія	35
VI. Аграрна політика соціалдемократії	56
VII. Приватна чи колективна власність	72

Аграрні програми соціалістичних партій.

Данія.	
Аграрні параграфи Данської С.-Д. Р. Партії	79
Франція.	
Аграрна програма Французької Робітничої Партії	80
Аграрна резолюція Французької Зєдиної Соціалістич- ної Партії, прийнята на з'їзді в Тулузі в 1908 р.	83
Бельгія.	
Аграрні параграфи Бельгійської Робітничої Партії	84
Голяндія.	
Аграрна програма Голяндської С. Д. Партії	86
Румунія.	
Проект аграрної програми Румунської С. Д. Партії	87
Німеччина.	
Аграрна резолюція Німецької С.-Д. Р. Партії Австрії ухвалена на з'їзді в Грацу 1900 р.	90
Проект аграрної програми, предложений Бреславсько- му з'їзду німецькою соціалдемократією (дер- жавною)	92
Резолюція К. Каутського	94

	Стор.
Швайцарія.	
Аграрні параграфи програми Швайцарської С.-Д. Р. Партії	95
Угорщина.	
Аграрні параграфи програми Угорської С. Д. Р. Партії	96
Чехія.	
Аграрна резолюція Чеської С. Д. Р. Партії ухвалена на IX з'їзді, 1909 р.	96
Польща.	
Проект аграрної реформи для Галичини В. Гумпльовича	99
Аграрні параграфи Польської Партії Соціалістичної (Р. Р. С.)	102
Провідні вказівки для агітації на селі Соціалдемократії Королівства Польського і Литви (S. D. K. P. і L.)	103
Україна.	
Провідні вказівки для агітації на селі Української Соціалдемократичної Партії Галичини й Буковини ухвалені на I з'їзді партії в 1903 р.	104
Аграрна програма Української Соц.-Дем. Роб. Партії (У. С. Д. Р. П.) ухвалена на III з'їзді партії в 1905 р.	105
Росія.	
Проект аграрної програми П. Маслова, прийнятий на з'їзді С. Д. Р. П. в Стокгольмі	106
Проект аграрної програми Н. Леніна	109
Аграрна програма Партії Соціалістів-Революціонерів .	110

Увага. „Маніфест до хліборобського населення“ І. Ф. Беккера (V розділ), котрого кілька уступів сконфісковано в „Землі і Волі“, друкуєть ся тут як інтерпеляція посла тов. Семена Вітика.

I. Вступ.

„Буржуазні і реакційні партії незвичайно счу-
довані тим, що у соціалістів скрізь виступає тепер
на дневний порядок аграрне питанє. Одначе вони
скорше повинні дивуватись, що не сталось воно
до сього часу. Від Ірляндії до Шлезку, від Анда-
люзії до Росії і Болгарії хлоп являється дуже
важним фактором населеня, продукції і політичної
сили“. — Отсі слова писав один із основателів на-
укового соціалізму, Фрідріх Енгельс 1894 р.
в „Neue Zeit“ у статі своїй про аграрне питанє
у Франції і Німеччині.

Слова сі і нині не стратили свого значіння.

Змагаючи до поваленя сучасного капіталістич-
ного ладу через захопленє в свої руки політичної
власти та до збудованя на його руїнах нового,
соціалістичного ладу, міжнародна соціалдемократія
йде з доброю новиною соціалізму не тільки до
міста, до його варстатів і фабрик, але й на село,
до його хат, та панських фільварків, іде до хлопів
з соціалістичними кличами й домаганнями.

Зовсім зрозуміло, чому буржуазні партії, ко-
трі вважають себе за єдиних „оборонців“ хлопів
підносять скажений крик проти сього „наїзду“ со-
ціалдемократів на село.

Те саме діялось скрізь, те саме дієть ся
і у нас, серед нашого народу.

Останнє засіданє міжнародного соціалістич-
ного бюро в Брісселі з дня 7 падолиста 1909 було
присвячене дискусії над предложеним дневним
порядком найблизшого міжнародного соціалістич-

ного конгресу, який порішено скликати до Копенгаги на дні 28 VIII — 4 IX 1910. Бюро предложило, щоб на порядок конгресу взято і аграрне питанє. Над сим вивязала ся довга і цікава дискусія, в якій забирали голос головно делегати з тих країн, де аграрне питанє має найбільшу вагу і є найбільше актуальне. І дивна річ, що саме ті делегати, як В а й а н (Франція), Р у б а н о в и ч (Росія, від соціалістів-революціонерів), М о л ь к е н б у р (Німеччина), А д л е р (Австрія) і інші, признаючи всі велику вагу і значінє аграрному питаню, були за його відложенєм. Бож іде тепер не о загальне прінципіяльне рішенє аграрного питаня, — зроблено се на міжнародних соціалістичних конгресах в Ціріху (1893 р.) і Лондоні (1896), але о наміченє конкретних точок аграрної програми для соціалістичного інтернаціоналу, а для сього само питанє, при всій складности його в ріжних країнах та при невивистарчаючім його науковім перестудіюваню в соціалістичній літературі, — ще не дозріло.

І тому бюро порішило не ставити справи аграрного питаня на дневний порядок конгресу в Копенгазі, а натомість висловило бажанє, щоби через як найінтензивнійше перестудіюване його в соціалістичній літературі, уможливити тим самим поставленє справи сього питаня на дневнім порядку нарад другого найблизшого міжнародного соціалістичного конгресу.

З сеї дискусії над предложенєм аграрного питаня на дневний порядок нарад міжнародного соціалістичного конгресу ясно, з якою совісністю беруть ся заступники пролетаріяту за порішуванє найжизненнійших його справ.

А одначе факт сей, що бюро відложило справу аграрного питаня до найблизшого з'їзду, сей факт дав привід редакції „Діла“ до написаня статі „Соціалізм і аграрне питанє“, якої автор взяв ся „доказувати“, що соціалізм на селі — се чиста фантасмагорія, що розвязати аграрне питанє

зі становища соціалістичного, — се чиста ілюзія. Ми зовсім не звертали б уваги на сю статтю в українським націоналістичнім органі, як би не те, що вона є нічим иншим, як тільки перемеленем того погляду, що українська соціал-демократична партія в нашім народі не має найменшої основи до істнування, що соціалдемократи на селі не мають у нас що робити, що соціалдемократи хотять пустити хлопів на дідів і т. д., погляду найбільше баламутного, ширеного в вузкопартійних інтересах усякими радикальними і націоналдемократичними демагогами і такими, що не встигли ще перечитати хоч дві-три брошури і такими, що мають за собою при всій своїй крикливості певні громадські заслуги.

Постараємось отже в нашій брошурі троха ближше зазнайомити читача з питанєм, яке саме відношене соціалдемократії до селянства тай яке відношене її до аграрного питання взагалі. Буде се рівночасно і відповідь з нашого боку на ті крайно баламутні погляди, ширені нашими політичними противниками між нашим народом, про які ми висше згадали.

II. Селянство і пролетаріат.

Чи селянин і пролетар мають одні і ті самі інтереси, як се й у нас так часто говорить ся?

Коли ходить о інтереси української демократії, то скажемо, що інтереси українського пролетаріату і селянства нині в багатьох сходять ся, тому, що сучасна українська демократія далеко не виборола собі тих прав, які здобули собі демократії інших народів, от хочби польська, чеська. І коли ми говоримо про спільність у багатьох інтересів української демократії під нинішню пору, то, очевидно, будемо мати на увазі інтереси перш усього політичної природи, такі політичні домагання, в яких здобуттю заінтересована вся українська демократія, весь український народ, як пр. домагання, що мають на меті забезпечити політичну рівноправність Українців у державі і краю, домагання заведення загального голосовання до сойму, рад повітових і громад, домагання національної автономії для укр. народу і т. д. І тому українська соціалдемократія, яка найзавзятійше боронить інтересів демократії взагалі, піде завжди разом з прочою українською демократією там, де буде саме ходити о ті політичні інтереси демократії.

Коли однак ходить о економічні інтереси тих суспільних верств у нас, яких відбитком ідейним є наші українські політичні партії, то скажемо, що нині ті інтереси в багатьох розходять ся, а різниця і противенство тих інтересів будуть зростати по мірі того, як буде

зростати і прискорювати ся суспільна диференціяція нашого народу.

В сказанім знайдемо відповідь на поставлене нами на самім початку питанє. Щоби одначе відповідь ся не була голословна, мусимо розібрати, правда, дуже загально, чи можна говорити про інтереси селянства як такого, як одної кляси, як „пятого стану“, а коли ні, то де, в якій верстві сього селянства належить шукати спільности її інтересів з інтересами промислового пролетаріату.

Як тільки зійде бесіда про сільське господарство, то деякі учені кажуть, що капіталізм, то є та форма народної господарки, в якій головну ролю грають машини й гроші, а який з задивляючою силою розвиваєть ся в індустрії (промислі міст), зовсім не розвиваєть ся і не має видів на розвій у сільськім господарстві. Отсю казочку давно збили соціалістичні письменники, а що вони мали рацію, се найкраще показала нам дійсність, показало само жите.

Натуральна господарка, то є така господарка, де хлопська родина виробляє все те тільки, що потрібне для задоволення потреб її членів, почала скрізь упадати з упадком панщини, з упадком фєвдального ладу. В натуральнім або ізольованім господарстві люди обходили ся без гроша. Машин вони зовсім не знали. Землю свою обробляли на відробок панови, а всякі драчки сплачували в натураліях. З упадком одначе панщини починає зміняти ся й спосіб сільської господарки. Лише останки сеї натуральної, ізольованої господарки полишились у краях економічно відсталих, там, де средства комунікаційні мало розвинені.

Натомість скрізь, навіть у країнах економічно слабо розвинених взяла верх товарова або капіталістична господарка, яка веде ся при помочи машин, доброго інвентару, меліорації землі, многопільної управи рілі. Ознакою такої господарки є змаганє, одержати найбільші результати

праці при найменшій її затраті. В капіталістичнім господарстві головну роль грає гріш. Подібно як у фабричнім промислі все виробляєть ся на продаж, все кидаєть ся на ринок, аби товар збути, так само є і в сільськім капіталістичнім господарстві. Ясно, що найбільше раціональну, капіталістичну господарку можуть вести ті, що мають найбільше землі, то є великі сільські дуки, пани та дідичі. Натомість сільські, малоземельні чорнороби такої раціональної господарки на велику скалю вести не можуть з тої простої причини, що на се не мають потрібних засобів, а мати ті засоби не дозволяють їм ані ті клаптики землі, які вони мають, ані нужденні доходи з неї. Все-ж таки мають вони діло з ринком, бо бодай малу частину продуктів свого малого господарства продають а замість них купують інші.

А з розвитком капіталізму в сільськім господарстві розколюєть ся і само село, розколюєть ся і само селянство.

Подібно як в індустрії (промислі) капіталізм покликуює до життя ту революційну силу, якою є міський пролетаріят, котрої великим, історичним завданням є, повалити сучасний, несправедливий, капіталістичний лад, так само розвій капіталізму в сільськім господарстві, що веде з одного боку до збогачування великих власників земельних, а з другого до зубожіння дрібних, покликуює теж до життя таку саму революційну силу, яку покликуює до життя по містах, а саме сільський безземельний і малоземельний пролетаріят.

Оттак зі зростом розвою капіталізму на селі, розколює ся і буде що раз більше розколювати ся селянство на дві групи, на два табори; в однім з них будуть що раз більше групувати ся пролетарські елементи сільського населення, котрі по своєму положенню, інтересам і завданням творять і творити муть один революційний табір разом з міським пролетаріят-ом, а в другім буде об'єднати сь сільська бур-

жуазія, котра знов по своєму положенню, інтересам і завданням своїм зближається і буде зближати ся до міської буржуазії та буде йти з нею разом.

Що процес пролетаризації села а за ним процес диференціяції селянського населення на пролетарів-бідаків і самостійних селян-богачів являється наслідком зросту капіталізму в сільським господарстві, се доказує дійсність, доказують факти і дані, заобсервовані навіть у клясичних країнах дрібної земельної власности і дрібного землеволодіння, як у Франції, Бельгії, Швейцарії.

Що правда, процес сей диференціяції селян на дві кляси відбувається досить повільно. Але се дасть ся пояснити.

Селянин, що має своє господарство, змагає, очевидно до сього, аби з сього господарства дістати все те, що потрібне для його і його сім'ї існування. Працю свою волить він вкладати в своє господарство, коли бачить, що на тім якось виходить. Колиж він іде на заробок до дідича, або до міста, то тому, що у дідича, або в місті він більше заробить як на своїм господарстві, вкладаючи в нього ту саму працю. Чим отже низша продуктивність праці селянина в своїм господарстві, тим більша необхідність шукати зарібку ним поза своїм господарством. І противно, чим більше продуктивна праця у власнім господарстві, тим вигідніше витрачувати сю працю у себе, дома. Таким способом ми зрозуміємо, чому селянин-богач, дука не піде ніколи продавати своєї праці. Йому-ж не тільки вигідніше працювати в своїм господарстві, але власне тому, що він має багато землі, що має потрібні засоби до ведення раціональної господарки, йому вигідно і корисно оплачувати наємного робітника. Противно є з дрібним селянином, котрому заробітна платня дає більше, як праця у власнім господарстві.

Отсе пояснене вкаже нам в головному, чому процес диференціяції селян повільний і обусловлений.

Низькі зарібки на панських ланах, або в міськім промислі приневолюють дрібного селянина тримати ся свого клаптика землі. Високі зарібки знов на панських ланах і в промислі дають можливість бідному селянинові кинути своє мізерне господарство і жити вигіднійше наємною працею в характері робітника. З того виходить, що з поступом і зростом промислу в кожній країні тісно звязана є і еміграція сільського робітника і дрібного селянина до міста¹. Що дрібно- і малоземельний селянин підупадає з кожним днем що раз більше, про се не ма двох думок. Податки, неврожаї, процеси, довги, роздроблюване хлопських парцель через спадкові поділи—все те робить дрібного, „самостійного“ селянина не вільником капіталу, пролетарем, що правда, менше свідомим від фабричного робітника.

Оттак доходимо і до ясної відповіді на поставлене нами на самім початку питанє.

Ми бачили, що про інтереси селянства як такого, як одної кляси, як одного стану, не можна говорити, бо селянство нині поділене є на дві окремі верстви, на дві кляси, з відмінними своїми економічними інтересами. Ми бачимо нині селянина-богача, пана більших і менших обшарів землі, для котрого земля є капіталом, що приносить йому зиск без праці, а котрого інтереси підходять до інтересів великих власників земельних. Його економічні інтереси — се інтереси його господарства, інтереси капіталу: високі ціни на продукти хліборобства, а низькі ціни на робочі руки!

¹ Булоб дуже цікаво прослідити, як зріст промислу в Галичині відбиваєть ся на селі, в яких розмірах відбуваєть ся еміграція сільського населеня до міст з одного боку, а з другого, який процент сільського населеня шукає зарібку по чужих краях, який зриває раз на завсігди зі своїм селом, а який повертає назад. На жаль, статистичних даних для сього нема і мабуть не скоро їх можна буде діждати ся.

Але ми бачимо ще й другого селянина, селянина-бідака, павпра, котрий силою своєї нужди держить ся свого кусника землі, на котрім кроваво і в поті чола працює і котрий силою своєї нужди йде на зарібки, чи то на панський лан, чи до міста, до фабрики, чи ген у чужі краї. Його економічні інтереси се інтереси праці! Вони зведуть ся не до підвисшення, але до пониження цін на продукти хліборобства і не до пониження, але до підвисшення заробітної платні².

А як аж суспільна кляса має такі самі економічні інтереси і ціли, себто інтереси праці?

Відповідь ясна:

Кляса міського, робітничого пролетаріату³, яка організуєть ся, і бореть ся за своє існуванє, за свою кращу долю, за будучність свою, за новий лад на сьвітї, лад волї,

² З того ясно, чому за отворенєм границь для ввозу збіжжя і худоби є бідні селяни а проти отвореня селяни-богачі; чому націоналдемократи і ті з радикалів, що є проти отвореня границь, боронять тим самим інтересів ситих богачів, а чому соціалдемократи і ті нечисленні з радикалів, що є за отворенєм границь боронять інтересів голодних, бідаків.

³ До сього висновку приходить також і д-р Северин Данилович, котрому як теоретикови не можна відмовити марксівського розуміння аграрного питання. В своїй розвідці „В справі аграрних реформ“ пише він на стор. 116: „Дрібні рільники все більше пізнають, що їх ціли спільні з робітничим пролетаріатом, уже їм не розходить ся про ніяку поезію індивідуального права власности землі, але по prostu про жите“. Ми в однім із дальших розділів нашої статі повернемо ще до цінної розвідки д-ра Дан. Тут зазначимо тільки, що голос його, се справді голос білого крука серед радикалів, які пірвали нині всі нитки з соціалістичною ідеологією старої радикальної партії, а по нинішній своїй ідеології знайшли ся разом і вкупі з націоналдемократами.

братерства й рівности під червоним прапором соціалдемократії!

Деж отже бороти ся за хліб, волю й сьвітло селянинови-бідакови?

На се питанє є тільки одна відповідь:

Разом зі своїм братом і товаришем по недолї, міським робітником в рядах соціалдемократії!

III. Аграрні відносини і аграрний пролетаріят у Галичині.

Галичина — се країна наскрізь рільнича, — 76·82% її населення живе з рільництва. Не дивно отже, що аграрне питання набирає тут перворядної ваги і значіння.

З 7,849.200 гектарів (або 78,492 км.²) поверхні усеї Галичини припадає на її аграрну територію 7,575.253 га, то є 96·5% всього обшару Галичини, з котрих після евіденції ґрунтового податку з 1902 р. припадало:¹

На орну землю	3,799.575 га,	то є	48·4%
„ луки	874.956 „	„	11·2%
„ огороди	109.249 „	„	1·4%
„ пасовиска і полонини	750.337 „	„	9·5%
„ ліси	2,020.212 „	„	25 %
„ стави і мочари	20.924 „	„	0·3%

Аграрна територія самої східної Галичини обнімає 5,351.047 га, то є 96·9%, з чого в 1902 р. припадало:

На орну землю	2,596.259 га,	то є	47·0%
„ луки	695.634 „	„	12·6%
„ огороди	91.217 „	„	1·6%
„ пасовиска і полонини	499.530 „	„	9·1%
„ ліси	1,450.301 „	„	26·2%
„ стави і мочари	24.942 „	„	0·4%

¹ Фр. Вуґак: Galicyna, I ст. 234—5.

З рільництва жиє в Галичині 5,570.000 людей, в самій східній Галичині — 3,750.000. З рільничого населення усеї Галичини припадає около 3 міліони 152 тисяч 725 на Українців, що становить 94·4% усього українського населення в Галичині.

Поділ земельної власности представить нам у приближеню слідуєча таблиця після обчислень проф. Бузка².

В 1902 р. було в Галичині:

Обшар власности (господарства) вносить	Число госпо- дарств	Обшар тих госпо- дарств	Процен- тово
низше 2 гектарів	ОКОЛО {	598.000	9·2
від 2—5 „		404.0 0	1,415.000
„ 5—20 „		189.000	1,704.000
„ 20—100 „		10.700	477.000
висше 100 „		2.669	2,900.000
Разом		1,204.369	7,156.000
з того:			100·0
висше 2000 га	235	1,658.000	23·2
від 500—2000 „	903	837.000	11·7
„ 100—500 „	1.531	405.000	5·6

Коли господарства низше 2 гектарів називаємо звичайно карловими (до $\frac{1}{2}$ гектара) і парцельовими (від $\frac{1}{2}$ —2 гектарів), господарства від 2—5 гект. називаємо дрібними, господарства від 5—20 гект. — середними, а господарства висше 20 гектарів великими, з котрих господарства висше 2000 гектарів називаємо лятіфундіями, то висше подана таблиця дає нам дуже цікавий образ поділу земельної власности відповідно до вказаних нами поодиноких категорій господарств. Г а л и ч и н а — я в-

² Dr. Józef Buzek: Własność tabularna w Galicyi z końcem r. 1902. Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych т. XX, zes. 3. ст. 95.

ляється країною переважно дрібних хлопських господарств, себто господарств від 2—5 гектарів, котрі разом з групою господарств карлових і парцельових становлять около 80% загального числа господарств у Галичині. Середня і більша хлопська власність від 5—20 г. і в 20—100 г. є процентово в порівнянню з іншими різними краями дуже незначна. Стан середньої власності земельної представиться ще некориснішою, коли від категорії власності 5—20 гект. відділимо власність чисто середню, від 10—20 г., на котру припадає в Галичині 38.580 господарств о обшарі 579.000 гектарів, себто 4% всього аграрного терену Галичини. Натомість лятіфундії в Галичині о обшарі вище 2.000 гектарів становлять найсильнішу категорію галицької земельної власності. 235 власників лятіфундій займає 23,2% всього аграрного терену Галичини.

Коли порівнаємо стан земельної власності в Галичині з 1902 р. зі станом о кільканацять і кількадесят літ в зад, то наглядно переконаємося, як розвій земельної власності в Галичині поступає в двох напрямках: у напрямі роздроблювання дрібних господарств і в напрямі концентрації великої, згладно найбільшій земельній власності.

Після обчислень д-ра Франка³⁾ було в Галичині в 1819 р. 511.372 хлопських господарств по 15 моргів пересічно. В 1859 р. було вже 788.234 господарств по 9 $\frac{1}{3}$ моргів пересічно; в 1883 р. було 1,408.000 хлопських господарств по 5 $\frac{1}{2}$ моргів пересічно, а в 1902 р. — 80% загального числа господарств у Галичині, то є $\frac{4}{5}$ усіх господарств — се дрібні хлопські господарства.

³ Iwan Franko: Galicyjska własność ziemiska. Przegląd Społeczny 1887, I, ст. 21—35. Обчислення Франка не є стислі.

Після тих самих обчислень було в Галичині в 1819 р. 8.448 великих власників (доміній) о пересічно $683\frac{1}{3}$ моргів ґрунту. В 1859 р. було 4.500 о 1.185 моргів пересічно, в 1876 р. було їх 2.086 о пересічно 2.397 моргів ґрунту, а в 1902 р. маємо 235 власників лятіфундій о пересічно 7.056 гектарів (около 12.253 моргів) ґрунту.

Сконстатувавши процес дроблення дрібної хлопської власности, а зріст і концентрацію найбільшої земельної власности, мало сказати, що село Галичини далеко не забезпечило себе ніяким муром від капіталізму, що розвій капіталізму веде тут до зубожіння дрібних власників земельних а до збогачування великих, що умовам, витвореним впливами капіталізму на селі мусить піддавати ся рілнична продукція, хоч, що правда, вона в Галичині далека від того, аби була ведена на спосіб чисто капіталістичний. В господарцї дрібних хлопських господарств переважає все таки екстензивна форма. Тільки $\frac{1}{4}$ частина всіх господарств уживає машин. Погоди одначе і тут, а ще більше при господарствах середних і великих починає випирати інтензивна форма господарки — екстензивну. А навіть найбільші земельні господарства в Галичині не ведуть іще зовсім інтензивної господарки на більшу скалю на взір західно-європейських рілничих країн, опертої на великім закладовім і оборотнім капіталі. Досить сказати, що в 1902 р. паровий плуг був в ужитю тільки в 3 господарствах, польова колійка заледви в 12, а парова молотільня заледви в 300 господарствах. Усе-ж таки уживане машин у великих господарствах (висше 100 гектарів) сильно виріжняє їх від середних і дрібних господарств. Коли в дрібних господарствах найбільше розповсюдженою машиною є дешева січка-карня і млинок, у середних крім них молотільня, то в великих господарствах є в загальнім ужитю сіячка до навозу, сіячка до збіжа, грабарка, жатка, картофлярка, вирівка,

шротівник⁴. І коли саме возьмемо під увагу лихий стан галицької господарки, то для нас не буде дивним, що той стан дуже уємно відбивається на рільній продукції Галичини. Се-ж просто характерний для рільничої *par excellence* Галичини факт, що вона не тільки що не вивозить збіжжя поза свої границі, але майже одну четверту частину консумованого у себе збіжжя спроваджує з Угорщини⁵.

Повторяємо отже, що сконстатувати розвій капіталізму в сільським господарстві Галичини — се ще не досить. Але се конечно, щоби пояснити собі найхарактерніші наслідки капіталізму в сільському господарстві Галичини, щоби пізнати в ньому відносини праці, а відтак, відповідно до теми, яка нас інтересує, дійти до певних висновків.

Дотеперішній розвій аграрних відносин у Галичині йде, як ми се пізнали, в напрямі до витворення що раз більшої пропасти між дрібною а великою, зглядно найбільшою, земельною власністю через досить скоре топнене середньої власности переважно дорогою парцеляції. Що тільки середня і велика земельна власність (від 20—500 гектарів) є виключно або головно предметом парцеляції, на се вказують ті статистичні дані, які маємо. Противно-ж, лятіфундії зовсім не підпадають парцеляції.

Зі справоздання дирекції „Галицького земельного Товариства кредитового“ (*Galicyjskie Towarzystwo kredytowe ziemskie*) за рік 1904 виходить, що рух парцеляційний почавши від 1898 р. росте в цілім краю з незвичайною швидкістю⁶; що

⁴ Виїак, ст. 394.

⁵ Хлюп галицький, що не продукує збіжжя на продаж, не є отже зовсім заінтересований в охоронних цлах на збіжжя.

⁶ В 1899 р. основано при краєвім Банку у Львові — „Банк парцеляційний“, а в 1902 р. „Земельний Банк“ у Кракові, дві польські інституції, що займають ся спеціально парцеляцією на велику скалю. Протягом 8 літ сам Банк парцеляційний розпарцелював 44 маєтки о обшарі около 11.000 гектарів, а в самім 1906 р. розпарцелював він 3.060 гектарів. Українська парцеляційна інституція „Земля“ у Львові ввійшла в жите що й но в 1907 р.

в рр. 1890—1902 було в цілім краю 900 частинних парцеляцій, при чім розпарцельовано 78.000 гектарів, пересічно 151 моргів, або 87 гектарів на один маєток; та що в рр. 1897—1902 обшар маєтків, що підпали цілковитій парцеляції виносив пересічно 255 моргів, а в рр. 1903—1904 пересічно 424 моргів⁷.

Як небудь будемо дивити ся на сю парцеляційну горячку в нашім краю, — польські і українські націоналісти піднесли клич парцеляції до значіння навіть своєї аграрної програми, котрих жертвою безсовісної парцеляційної спекуляції являється звичайно бідний хлоп — одно є певним, що парцеляція ніяким чином не заспокоїть голоду селян на землю з одного боку, а з другого що вона веде по найбільшій часті, а навіть з правила, просто до економічної руїни біднішого хлопа, котрий, бажаючи докупити троха землі до свого кусника в дорозі парцеляції чужої землі, попадає рівночасно по вуха в довги.

Ми пізнали вже, що дрібні господарства від 2—5 гект. разом з карловими і парцельовими становлять 80% загального числа господарств у Галичині. Варто отже пізнати тепер економічний стан сеї категорії господарств, щоб зрозуміти, які дійсні економічні інтереси властителів тих господарств.

Для сього необхідно нам знати, яке чисельне відношенє осіб українського населення зайнятих у рільництві після соціальної позиції.

На 1000 осіб українського рільничого населення заводово чинного числено в 1900 р.:⁸

⁷ Dr. J. Buzek: Własność tabularna. Wiad. statyst. XX, 3 ст. 17.

⁸ Dr. Józef Buzek: Stosunki zawodowe i socyalne ludności w Galicyi według wyznania i narodowości na podstawie spisu ludności z 31 XII 1900. Wiadomości statystyczne, т. XX, ч. 2, ст. 25.

Соціальна позиція	в цілій Галичині	в захід- ній Галичині	в східній Галичині	процен- тово
Самостійних	294	289	294	29·4
Урядників	—	—	—	—
Робітників	40	57	40	4·0
Зарібників	75	29	76	7·5
Помагаючих	591	625	590	59·1

Отсі цифри соціальної диференціяції українського населення в рільництві найкраще збивають легенду, наче б українське мужицтво представляло собою якусь одну клясу о тих самих і спільних економічних інтересах. Додамо тільки, що сей процес диференціяції українського села за час від останнього спису населення в Галичині по нині, отже за 9 років мусів значно поглибитись.

Статистичні дані виказують, що саме дрібні господарства zatrudniaють побіч своїх властителів також і членів їх родин. Отсі господарства, котрі виключно zatrudniaють своїх властителів і членів їх родин становлять 77·5% загального числа господарств. Господарства, що zatrudniaють виключно своїх властителів становлять лише 8%; будуть се головні господарства карлові і парцельові. Дперва, почавши від середніх господарств о обшарі 5—20 гектарів зростає що раз більше число господарств, що послуговують ся чужою робочою силою, чужою наємною працею. Число тих господарств виносить 14·5% загального числа господарств⁹.

Наведені цифри загально характеризують відносини праці в сільському господарстві. Тяжко і в поті чола мусить працювати дрібний господар, разом зі своєю родиною на клаптику ґрунту, аби не жити а животіти.

Але чи сей ґрунт вистарчає на животіне дрібного господаря і його родини?

⁹ Вуїак, ст. 387.

Около 430.000 дрібних господарств засуджених є на доповнюванє своїх доходів заробкованєм в чужих господарствах рільних, або заробковою еміграцією¹⁰.

Одначе *власть землі* для цілого світогляду і психології мужика могутня! Він встаючи і лягаючи одним же бажанєм: придбати по зможі більше землі! Але-ж се бажанє тільки мрія його. Бо в дійсности власність земельна дрібного господаря не побільшаєть ся, а дробить ся, а зникає навіть. Дробить ся через спадкові поділи, зникає через ліцитації.

Статистичні дані виказують, що судовим ліцитаціям підпадають головно дрібні хлопські господарства. Маємо дані про ліцитації судові за рр. 1873—1894. На підставі них виходить, що в тих 22 роках було 49.823 ліцитацій хлопських та мало-містечкових, отже по 2.269 ліцитацій пересічно кожного року; що в 1873 р. було їх 614 (в роках 1867 і 1868 в цілій Галичині тільки 164, зглядно 271), а в р. 1894 аж 2.507¹¹.

Найбільше число примусових вивласнень в дорозі ліцитації спричинили довги в квоті від 101 до 500 зл., бо $\frac{1}{3}$ часть усіх переторгів ліцитаційних; найменше за те число, бо ледви 5% загального числа ліцитацій спричинили довги в квоті понад 1000 зл. Доволі значний процент ліцитацій був за довги почавши вже від 25 зл.¹² Значно більше число випадків ліцитацій припадає на східну Галичину, менше на західну.

Очевидна річ, се примусове вивласнюванє селян в дорозі ліцитації стоїть у тісній звязи зі страшним просто обдовженєм селянської влас-

¹⁰ Bujak, ст. 392.

¹¹ Tadeusz Zajęzkowski: Licytacje sądowe posiadłości włościańskich i małomiejских в Галици в р. 1894 з treściwym poglądem на lata poprzednie. Wiadomości statystyczne t. XV, z. III, ст. 3.

¹² Тамже ст. 14.

ности, головно-ж дрібної, у всяких фінансових інституціях, у приватних вірителів, лихварів. Галичина, — се-ж клясична країна лихви, де кожде село, кождий присілок є догідним полем операційним для лихварів.

Добрий знавець лихварських відносин у Галичині, консервативний економіст, Леопольд Каро дуже вірно характеризує ці відносини, коли каже: „Коли давнійше хлоп винен був арендареві за горівку а дідичеві за збіже, то по 1877 р. розпочала ся на добре боротьба між віритилем - лихварем а довжником-селянином о інвентар і грунт“¹³. І хтож не запускає лихварських кігтів у шкіру дрібного хлопа? Жид - арендар, хлоп - кулак, дідич, а навіть піп, кождий з них є лихварем бідного хлопа на свій спосіб. Позичка готівкою (при чім побиране 2—4 кр. від 1 зл. тижнево, то значить 104—208%, не є ще нині нічим особливим), позичка натураліями (збіжем та іншими річами), позичка на відробок — отсе різні форми лихви, нечуваного визиску і здирства, яких жертвою падає і мусить падати бідний хлоп, коли потребує готівки на хрестини, весіле або похорони для попа, коли потребує зерна, щоби засіяти ним свій грунт, коли потребує готівки в часах неурожаю, аби просто з голоду не згинуті, коли потребує готівки на оплачене податку державі, краєви, громаді. Як же немилосердно добиває лихвар бідного хлопа, коли купує в нього в осені збіже за безцін, а продає йому з весною по ціні значно підвисшеній! Для забезпечення найменшої позички, чи то в готівці, чи в натураліях лізе лихвар з заставом на той мізерний клаптик ґрунту дрібного селянина і пускає його на ліцитацію, коли селянин звичайно не в силі заспокоїти лихвара. На рівні-ж з лихвою руйнують і убивають його економічно і податки.

¹³ Leopold Caro: Lichwa na wsi w Galicyi w latach 1875—1891. Studya społeczne, ст. 144.

Ось так поволи усувається з під ніг дрібному господареві, власителеві більшого або меншого кусника ґрунту, власителеві парцелі його ґрунт, його земля.

Ось так все низше і низше падає він, без ратунку і без надії на поліпшене свого положення.

Зі сказаного стає ясно, що дрібний галицький хлоп по своєму положенню пів-пролетар, зглядно будучий пролетар. Колиб у нас був розвинений фабричний та аграрний промисл, він не мав би найменшої потреби конати на своїм клаптику землі, він не ділив би свого помешканя разом з безрогою або короною, він не вдовольняв би ся пісною бараболою, майже одинокою своєю поживою; але відорвав би ся від свого ґрунту, щоб краще заробляти наємною працею та жити по людськи. Як ненормальні відносини для рільничої Галичини, доказом сього факт, що Галичина має майже один мільон двістатисяч робочих сил зайвих, непотрібних у рільництві¹⁴. Головний же контингент сеї злишньої робочої сили в рільництві рекрутується саме з тих „помагаючих“ членів родини дрібного господаря, котрі всі разом дусять ся на ґрунті, а шукаючи часового зарібку, обнижують платню заводових рільних робітників, властивих сільських пролетарів.

І саме побіч сеї найчисленнішої категорії у нас зарібників, що оброблюють власний кусник землі, але побічно заробляють по дворах і у сусідів, маємо ще досить численну в Галичині категорію заводових рільних робітників, до яких зачислимо халупників, що не мають власної землі а живуть тільки з зарібку; далі сезонних робітників, що наймають ся до роботи на певний, довший час; ординаріїв, що най-

¹⁴ Буґак, ст. 391.

мають ся на цілий рік за платню в готівці і натураліях і службу, що наймаєть ся на цілий рік у своїх працьодавців за харч.

Коли зачислимо тут ще лісових робітників, зайятих у лісовім господарстві, то будемо мати отсей властивий безземельний сільський пролетаріят, якого положенє, умови найму і праці просто невідрадни, страшні. Досить згадати про приписи для двірської служби, аби мати належне зрозуміне новочасного невільництва тих білих мушинів в „галицькім раю“.

Деж отже шукати поратунку малоземельному і безземельному аграрному пролетаріатови, що становить у нас майже 80% всього рільничого населеня, що з усею своєю клясовою ненавистю звертаєть ся так само проти пана-дідича, як і проти дуки-хлопа, котрого жите — се жите не людини з її потребами, а жите конюки?

Чи може в рядах тих, що хотять погодити інтереси сільського пролетара з інтересами заможного сільського дуки або дідича, під зеленим прапором аграріїв?

Соціалдемократія, яка завзято боронить інтересів праці промислового пролетаріату, а виступає проти інтересів капіталу, проти інтересів промисловців і фабрикантів, іде скрізь, а так само і у нас на стрічу домаганням і інтересам праці сільського безземельного і малоземельного пролетаріату, виступає в його обороні проти всякого визиску!

В соціалізмі будучність і визволенє з кайдан сучасної неволі та з ярма капіталістичного визиску мільонів працюючого люду, і того робітника, що дусить ся по містах у великих варстатах і фабриках і того селянина, що кровавим потом заливаєть ся на панських ланах!

IV. Аграрні постуляти і аграрна політика української радикальної партії.

В історії українського радикалізму треба розрізнити два періоди: один, що обнімає часи і діяльність старої радикальної партії від її основання в р. 1890 до її розпаду в р. 1899 і другий, що обнімає діяльність нової радикальної партії від 1899 р., коли то по виступленню з неї соціалдемократичних елементів з одного боку і націоналістичних з другого, лишились при ній її рештки, що задержали вправді стару програму партії, в дійсности однак, в усій своїй практичній діяльності поволи і згодом з нею розійшли ся. І оцінюючи саме радикальну партію не тільки по програмі її, але головню по її практичній діяльності, мусимо сказати, що ідеологія старої радикальної партії носить на собі всі риси соціалістичного народництва, ідеологію-ж нової радикальної партії характеризує не соціалізм, а національний демократизм. Соціалізм і інтереси праці присвѣчували теорії і практиці старої радикальної партії, націоналізм з сильним аграрним забарвленням знаменує практичну діяльність нової радикальної партії. Ми зрозуміємо тепер, чому у відношенню старої і нової радикальної партії до соціалізму і соціалдемократичного руху така ярка заходить різниця.

Коли в р. 1890 сформувалась українська радикальна партія, виступило проти неї усе українське суспільство, репрезентоване тоді так зв. „на-

родовцями“; натомість з великими симпатіями віднеслись до неї соціялісти і соціялістична преса чужих народів¹. Факт сей легко зрозумілий. „Дѣло“, тодішній орган українських народовців з цілою силою вдарило на нову партію тай висміяло її соціялізм, котрий, мовляв, серед українського народу не має ніякого ґрунту. Але на напади „Дѣла“ і укр. народовців, спокійно але рішуче відповів „Народ“, що повний і консеквентний демократизм без соціялізму є неможливий². А на запит „Дѣла“, чому русько-українські радикали пішли за програмою соціялістів, той сам „Народ“ відповів, питаючи: „Чому по наших селах чим раз більше творить ся пролетаріяту?“³.

Не минуло з того часу 20 літ! Але той шмат часу приніс нам радикальну зміну міжпартійних відносин.

В ненависти і ворожости до соціялізму і до соціалдемократів випередили нинішні радикали всіх наших противників політичних „на сьвятій Руси“. А по своїй ідеології так зблизились до українських націоналдемократів, що трудно знайти навіть ріжницю між одними а другими, коли поминемо антипопівство радикальної партії.

Отсі загальні уваги необхідні для того, щоби з одного боку оцінити аграрні постуляти української радикальної партії, а з другого — зрозуміти аграрну політику нинішних радикалів.

Українська радикальна партія перша у нас виставила в своїй програмі аграрні постуляти, хоч не перша серед соціялістів загалом. Аграрне питанє вже раніще займало дуже пильно увагу за-

¹ Заслужений соціялістичний діяч а нинішній посол до віденського парламентау Е. Пернерсторфер надіслав навіть до редакції „Народа“ привітне письмо.

² „Народ“, 1890, ст. 337.

³ „Народ“, 1890, ст. 338.

хідно-європейських соціалістів. Досить згадати про „Маніфест до хліборобського населення“ німецького комітету „Інтернаціоналу“ з 1869 р. зредагований Беккером, далі про конгреси французьких соціалістів в Руан (1882 р.) і Рубе (1884), на котрих у перше дебатовано над питанням про аграрну програму партії, хоча до остаточного сформулювання її прийшло доперва на конгресі в Марселі (1892) і Нанті (1894).

Отсі проби сформулювання аграрної програми „Інтернаціоналом“ та французькими соціалістами тай загалом соціалістична література по аграрному питанню, як бідна вона тоді не була, не могли не остати без певного впливу і на авторів програми радикальної партії.

Приступаючи до ближшого розглянення аграрних постулатів радикальної партії, вважаємо потрібним наперед звернути увагу читача, що програма партії з р. 1890 була два рази ревідована в 1895 р. і в 1905 р. та що між двома першими редакціями програми а останньою зайшла до певної міри засаднича зміна, про котру скажемо далі.

❧ Радикальна партія, мимо її соціалізму, ніколи не мала і не має виразного класового характеру. Звідси зрозуміла неясність і туманність її програми. Адже-ж була се перша політична партія на галицько-українським ґрунті, зорганізована на певних суспільно-економічних основах, а не на язиково-обрядових, мертвих формальностях. Суспільно-економічна-ж дійсність українського народу в Галичині в часах повстання партії була так невиразна і таким туманом оповита, що й відбиток її — не міг вийти инакшим, як вірною фотографією сеї-ж дійсности. Ясно отже, чому партія в програмі своїй зовсім не виявила себе виразничкою інтересів певної суспільної групи, але інтересів „всіх робітних людей“. Тому і аграрні постулати програми в обох перших редакціях мають виключно на оці інтереси трудового селянства, себто тих селян, що

Власними руками обробляють свою землю, нато-мість постуляти зовсім не узгляднюють інтересів безземельного сільського пролетаріату, інтересів сільських робітників і наймитів.

Отже не знайдемо в програмі домагань, що змагають до поліпшення долі рільного пролета-ріату, як домагання повної свободи коаліції і страй-ків, охоронного законодавства, особливож унор-мовання робочого дня та усунення праці дітий, забезпечення рільних робітників на випадок хвороби, каліцтва і на старість і т. д., але маємо в ній до-магання чисто хлопсько-рільничі, дома-гання на користь селян, що змагають до поправи їх економічного положення, як: 1) знесенє податку ґрунтового і заробкового і заведеня прогресив-ного податку доходного з узглядненем вільного від оподаткованя мінімум істнованя, 2) увільненє від оподаткованя предметів, конче до житя по-трібних, 3) знесенє оплат від спадщини, 4) знесенє шарварків, мит і рогачок, 5) знесенє права польо-ваня на чужих ґрунтах, 6) регуляції рік і вільного риболовства, 7) закладанє і удержуванє громад-ських спілок рільничих, промислових і торговель-них і т. п. Є се того рода аграрні реформи, проти котрих ніхто змагатись не буде. Знайдемо деякі з них в кожній соціалдемократичній про-грамі. Треба одначе зазначити, що всі ті реформи не в силі усунути цілковитої нужди бідного се-лянства, а не в силі тому, що проти селян-ської бідности, так само як і проти бідности пролетаріату є нині весь сучасний, капіталістичний лад. Каза-ти-ж, що ці реформи мають „на ціли повздержанє скорого твореня пролетаріату“, — як се читаємо в першій редакції програми партії з р. 1890, — се значить, зовсім не розуміти основних законів роз-витку кожної суспільности, і якби навмисне якоюсь лудою прислонювати собі очи, що, мовляв, пев-ними паліятивними реформами, хочби і як ради-

кальними можна піти проти об'єктивних тенденцій суспільно-економічного розвитку. Колиж тенденції сї змагають, як ми се вже бачили, як раз до витворювання ся у нас сільського безземельного і малоземельного пролетаріату, то ясна річ, що кожда соціалістична програма мусить з тим числити ся, і мусить виставляти такі домагання, які змагають до поліпшення долі сього пролетаріату.

Переїдїм тепер до головного аграрного постуляту радикальної партії!

Питанє про землю формулує програма радикальної партії в обох редакціях так неясно, що ледви, чи про се питанє дискутувати можна.

В першій редакції програми говорить ся про те, щоби „вся земля з часом в дорозі правній перейшла на власність громад“. Можна отже з сього вносити, що програма вимагає соціалізації землі. Програма партії з року 1895 замість соціалізації землі виставила домаганє „викупу землі передовсім більшої посїлости на власність народу і удержавлення гіпотечного кредиту, причім ліси і пасовиска мали би віддати ся до ужитку громад під зарядом нації а решта землі виарендовувала би ся частками відповідними до удержання родини, селянам потребуємим землі“. В новій отже редакції програми партії говорить ся досить неясно про націоналізацію землі та гіпотечного кредиту. Неточність і неясність в сформулюваню сеї точки програми партії аж надто бє в очі. Каже ся в програмі про викуп землі, передовсім більшої посїлости. Насуваєть ся питанє, чи вся земля, отже і середних і дрібних селян має бути викуплена державою на власність народу. Колиж має бути удержавлена тільки більша посїлість, а відтак в дорозі аренди має бути віддавана на ужиток потребуємим селянам і то після родинної норми (щось на зразок аграрного проекту о. Войнаровського) то очевидна річ, автори програми зовсім не здавали собі ясно справи з еко-

номічних наслідків на випадок здійснення сього домагання програми. Адже-ж кождий соціаліст мусить мати на увазі те, що в інтересах розвитку народного господарства до щораз більше досконалих форм лежить саме розширюване і скріплюване колективних і суспільних форм землеволодіння а не індивідуальних.

Та тут насуває ся ще справа засадничої ваги: програма партії зовсім не звязує питання про землю з питанням про демократизацію репрезентаційних тіл в Галичині, сойму, рад повітових і громадських та з питанням про національну автономію українського народу. На нашу думку, тільки в звязку з сими питаннями можна виставляти домагання націоналізації землі.

Коли тепер порівнаємо програми радикальної партії з р. 1890 і 1895 з програмою з р. 1905, різниця між ними аж надто виразна. Коли обі перші програми мали виключно на увазі інтереси трудового селянства, то програма з 1905 р. хоче всіх вдоволити, всі верстви селян. Програма виставляє тому спеціально рільничі домагання в інтересі хліборобського стану, але, добачуючи, як широко поступила пролетаризація галицького села, виставляє теж домагання в інтересі сільського пролетаріату. Мало того! Програма каже, що радикальна партія є партією „робітницької маси“ українського народу та виставляє домагання теж і в інтересі промислових робітників.

Одним словом, нова програма партії се справді клясичний вираз того ідейного розброду, який панує в рядах партії, — баламутний вираз баламутних діл. Тому даремно було би, пізнати ідейне обличчя, ідеологію партії по її програмі. Пізнати се обличчя партії можна єдино маючи на увазі практичну діяльність партії.

А та практика партії особливо з останніх часів—се просто глум над програмою партії, коли

виставляє вона домагання в інтересі пролетаріату.

Обходить нас тут тільки аграрна політика радикальної партії.

До чого вона прямує?

І в пресі⁴ і в парляменті і в соймі публіцисти і політики партії піднесли клич оборони аграрних інтересів українського мужицтва. Підносячи отсей клич, знайшли ся вони разом і в купі з українськими націоналдемократами та з німецькими і чеськими аграріями — себто опинили ся в таборі, який до соціалдемократів і їх політики відносить ся крайно вороже. Очевидно, є виїмки в радикальній партії⁵, але виїмки не можуть рішати про політику партії в її цілості.

А які перспективи сеї політики в краю?

Веде вона в головній мірі до скріплення середнього елементу галицького села, елементу під зглядом суспільно-політичним інертного, індиферентного, а навіть консервативного. До сього зміряє уся політика польської шляхти і дідичів у галицькій соймі, котрі, щоби удержати себе при кермі в краю, проголосили клич спільности інтересів „wielkich i małych rolników“. До сього веде теж і політика провідників націоналдемократичного стороництва, котре може оперти ся тільки на тих середних елементах українського села.

Коли давнійше всякі проєкти і реформи в соймі, що мають на цілі витворенє і піднесенє середних елементів галицького села стрічали ся з беззглядною опозицією з боку української репрезентації, нині починає економічна політика укр. клубу в соймі змінити ся. Найкраще про се говорить ся обставина, що недавно прилюдно

⁴ „Гр. Голос“ почав в останніх часах називати себе „мужицько-народною“ газетою, подібно як давнійше „Батьківщина, а тепер „Свобода“.

⁵ Посол д-р Лев Бачинський при всіх справах в парляменті завсїгди голосує разом з соціалдемократичним клубом.

сконстатував посол Олесницький з вдоволенем, що інституція рентових осель, проти котрої з такою завзятістю боролась давнійше українська репрезентація в соймі, що ця інституція є корисна для українських селян.

Тай ми загалом в праві думати, що зі зміною національної політики галицького сойму супроти укр. народу, при певних поважних уступках для нього, репрезентанти укр. націоналдемократичного стороництва зійдуться разом з польськими аграріями на ґрунті економічної політики в краю.

Мала-ж би отся перспектива усміхатися і для радикальної партії?

Питанє полишаємо отвертим без відповіді.

Та все таки можемо сказати, що перспектива ця не найкраща.

Стара радикальна партія сповнила серед нашого народу не тільки велике культурно-громадське, але й політичне завданє. Вона спричинила повстанє серед нашого народу новий уклад суспільно-політичних груп і сил, спричинила перебудову наших партій на трівких основах. Та еволюція, яка dokonується в таборі радикальної партії і яка з року на рік що раз виразнійше виступає, веде до перетворення радикальної партії в *par excellence* хлопську партію, в партію хлопської демократії, зовсім чужу для соціалізму. З певним натиском підчеркнемо, що той процес еволюції радикальної партії зовсім природний; треба се тільки нам сконстатувати і як з фактом числити ся.

Коли шукати за аналогією, то не будемо шукати її в західно-європейських радикальних партіях. Там вони зовсім инакше і серед інших умов розвивали ся. Але аналогію знайдемо в польській і сербській радикальній партії. Пригадаємо, що основателі польської радикальної (людової) партії Вислоух і инші ще в 80 рр. працювали разом з польськими і українськими соціалістами та відгравали в громадськім життю польського народу

чималу революційну ролю. Те саме треба сказати про сербську радикальну партію. Колиж суспільно-політичні відносини і в Галичині серед польського народу і в Сербії дозріли, коли обі партії прийшли до певної влади, зовсім змінило ся політичне обличчя обох партій, а революційність польських людовців і сербських радикалів належить до їх минувшини. Той сам процес ідейної еволюції переходить і перейде українська радикальна партія.

Говорячи про аграрні постулати і аграрну політику укр. радикальної партії, окремо треба згадати про становище д-ра Даниловича до аграрного питання, яке заняв він у своїй книжці: „В справі аграрних реформ“. Ми вже згадували, що автор книжки виявив в ній вповні марксівське розумінне аграрного питання. Можна бути вдячним авторови, що перший у нас спопуляризував теорію земельної ренти Маркса, та що дав добру оцінку проєкту аграрної реформи о. Войнаровського. На виводи автора в третій частині його розвідки пишемо ся вповні. В загальних своїх увагах про розвій суспільности і аграрні реформи автор стоїть на ґрунті наукового соціалізму, стоїть в обороні інтересів безземельного і малозем. аграрного пролетаріату. Дивно тільки погодити отсі погляди автора, погляди, які йдуть в розріз з теорією, практикою і політикою радикальної партії з кінцевим його висновком в „закінченню“ розвідки, що для організації партії на селі треба іншої організації, не соціалдемократичної. Що шан. автор помиляється, се-ж найкраще показує еволюція радикальної партії від соціалізму до оборони аграрних інтересів нашого селянства і се найкраще показує відношене соціалдемократії до селянства та успіхи західноєвропейської соціалдемократичної роботи на селі.

V. Селянство, аграрне питанє і міжнародна соціалдемократія.

На розсвѣті соціалістичного руху, коли сильним відгомонам поніс ся по фабриках і варстатах промислових центрів західної Європи клич — „Пролетарі всіх країн єднайте ся!“, проголошений основателями наукового соціалізму Марксом-Енгельсом в їх славнім „Маніфесті комуністичнім“ з 1848 р., прокидаєть ся до життя і боротьби і пролетар села. Правда, не в тій мірі і не з такою силою, як пролетар міста.

Коли з кінцем 1863 р. почали організуватись сільські робітники Англії, головнo-ж в північній її частині, Шотляндії в тредюніони, а в 1867 р. вибухли тут перші страйки за підвищення їх нужденної платні, Маркс назвав ці перші проби організації сільського пролетаріату „історичним випадком“¹.

У перше деатовано про аграрне питанє на брісельськiм конгресі „Міжнародного Товаришеня Робітників“ (старого Інтернаціоналу) в 1868 р. і там у перше ухвалено зазив до організованя сільського пролетаріату. Не зійшло воно з дневного порядку слідуячого конгресу старого Інтернаціоналу, що відбув ся в 1869 р. в Базелі. Більшість аграрної комісії Інтернаціоналу на тім конгресі заявила за передачу землі суспільству, меншість за передачу її сільським рільним коопераціям².

¹ Karl Marx, Das Kapital I, ст. 214 (в примітках).

² В. О. Тотомянць : Формы аграрного движенія, ст. 14.

А в тім самім 1869 році появляється відомий „Маніфест до хліборобського населення“ Центрального Комітету німецької секції „Міжнародного Товаришеня Робітників“, зрадагований редактором органу Інтернаціоналу „Der Vorbote“, І. Ф. Беккером. Маніфест сей так цікавий, — в ньому у перве ясно зазначене становище міжнародної соціалдемократії до селян і аграрного питання, — що ми наведемо його в перекладі, пропускаючи ті лише місця, в котрих говорить ся про аграрні відносини в Швайцарії, Франції і Англії.

Ось слова „Маніфесту“:³

„Селяне! Нема гіршого положення, як ваше: ви зі всіх робітників безпосередно і найбільше терпите важке ярмо капіталу! Здавало би ся, що ви перші повинні прийти через щоденний досвід до того переконання, що не вам призначено користати з овочів вашої праці, що вони ледви по при ваші уста переходять та що ваша тяжка праця не дасть вам в нагороду нічого иншого, крім житя повного нужди і голоду, не даючи вам ніяких засобів до умового розвитку! А одначе терпеливо, з резигнацією зносите се ярмо так, неначе-б прийшли ви на сьвіт на те, аби терпіти і жити в нужді!

В якому-б положеню ви не находили ся, чи ви є властителями кусника землі і оброблюєте його для себе, чи ви не маєте сього кусника землі а тяжко живете лише з наємної праці, — праця ваша не дає вам нічого, що могло би бути дійсною нагородою за неї; вас завсїгди уважають за худобу і великий властитель землі і всякий богач; вас далеко менше щадять від сеї худоби, для котрої запускається ся луки і пасовиска та удержується хліви.

³ Користаємо з його російського і польського перекладів. (І. Ф. Беккеръ: Манифестъ къ земледѣльческому населенію. Женева 1903. Издание Г. А. Куклина і „Manifest do ludności rolniczej“ napisany przez Jana Filipa Beckera, spolszczony przez K. Sosnowskiego. Genewa, 1883.)

А між тим, той із вас, хто має кусник землиці, не перестає жити солодкою надією, що, може бути, удасться йому не тільки удержати для себе і для своїх дітей той нужденний кусник землі, але і побільшити його, бо — ось удалось зазнати сього щастя одному із тисячки вас. „Поганий той жовнір, котрий не надіється бути генералом“, каже пословиця. Але не треба забувати, що з тих мільйонів жовнірів, котрим приходить ся часами власною кров'ю зрошувати поля битви а за весь прочий час своєї служби томитись в неволі казармного життя, може бути, тільки одному якому щасливцеві удасться досягнути за надзвичайну хоробрість предмет своїх пустославних мрій!

Жажда — мати свою власність, жажда бути самому господарем, до того осліплює вас, що ви не замічаєте навіть, як помалу попадають в що-раз більшу бідність всі дрібні власнителі. Подумайте лише, що ви не бачите того, як трава росте, а вона-ж росте! Не бачите, як земля обертається довкола сонця, а вона таки обертається довкола нього! Але ті з вас, що вже задавлені і зруйновані зрозуміли тепер, навчені гірким досвідом, що значить брутальна сила капіталу, і певно, прийдуть до нас, щоби спільними силами задавити отсе всепожираюче, ненаситне чудовище, отсю гадину наших часів!

А тим з вас, що вірять ще в капітал та на колінах очікують від нього ласки, ми хочемо отворити очі, щоби вивести їх із сього страшного блуду.

.

Що-ж отже остається вам, дрібним власникам до роботи, щоби не потрапити в повне невільництво, а противно, запевнити собі існування і жити гідне чоловіка, на котре ви вповні заслугуєте? Тай вам, бездомним сільським пролетарам, що треба робити, аби ви могли не тільки жити і житись краще від гончих собак і верхових коней ваших

нинішних панів, але аби ви могли після денної праці радувати ся з життя, до чого маєте право на рівні з кожним іншим чоловіком?

Ратунок ваш один: єднати ся в спілки, щоби спільно домагати ся належних вам прав та спільно обробляти землю, котра вся повинна до вас належати.

Одначе перш усього ви повинні бути вповні свідомі своїх людських прав, та глибоко переняти ся почутем своєї людської гідности; ви повинні відкинути всі ваші старі пересуди і привички і всею душею прийняти слідуючі погляди на життя і ті засади, котрі з них випливають:

Земля і все, що на ній і в ній є, є дар природи і тому повинна вона бути спільною власністю усеї людськості. Тільки силою оружя в давнині загорнули сильні люди землю в свої руки, на свою приватну власність. Зрабована річ не може стати при передавненню законною власністю; а також не може вона стати ся законною власністю другого чоловіка через продаж або даровизну. Ті, що зрабували землю, продаючи її, ошукували тих, котрим продавали. Ті, що купують землю, поповнюють обманьство супроти всеї суспільности.

Як колись, в давнину, загорнула брутальна сила землю, так тепер підступом опановує її капітал. Але капітал є витвором спільної праці всіх минулих віків, тому, бо чоловік, відосібнений від інших людей, не може своїми власними засобами витворити більше понад те, що йому потрібно для власного скромного життя.

Тому капітал міг повстати не инакше, як через нагромадженє тої частини заробітної платні, котра не була виплачена робітникам. І як одно тільки усе суспільство має право до законного посідання землі, так тільки воно одно має право розпоряжати капіталом.

З того всього ясно, що капіталіст за незаконно присвоєні гроші може набути незаконно

присвоєну землю і для тої подвійної причини не може мати ніякого права до законного її посідання.

Коли-ж земля є спільною власністю усього суспільства, то виходить, її ніколи не можна ділити, або збувати яким небудь иным способом, але треба її віддавати на оброблюване хліборобським спілкам в користь усього суспільства.

Заспокоєне потреб людини — се ціль її життя. Загальне заспокоєне їх, убагороднене наукою, штукаю і працею — се ідеал такого суспільства, в котрім панує рівність між всіми працюючими і в котрім доходить ся до справедливости через взаємну поміч і користь.

Тільки усе суспільство є тим великим генієм, всемогучим і всюди причастним, о висшій справедливости.

Хто приносить користь суспільству, сей робітник і брат. Робітники всіх країн — се одна сім'я, людськість — се одна нація, уся земля — спільна всім людям.

Та заки наступить перетворенє сучасного суспільного устрою, — а буде се ділом многих поколінь, — мусять наступити перш усього радикальний і основний переворот в поглядах сучасного суспільства на моральність і справедливість через дійсне зрозумінє стану справ, що єдино може привести суспільство до осьвідомлення потреби спільного порозуміння і спільного ділання.

Щоби досягнути сю ціль, міські робітники всіх країн уже від давна єднають ся між собою і тепер вони звертають ся до вас, сільських робітників, що даєте хліб насущний усьому сьвітови! Вони протягають до вас братню руку з тим зазивом, аби ви зрозуміли отсі ради, котрі ще при нинішнім ладі можна сповнити:

1) Дрібні властители кожної громади єднають ся в продукційну, кооперативну спілку (Produktivgenossenschaft) через полученє своїх ґрунтів, своєї худоби, засобів до праці і робочих сил задля

спільного оброблювання землі при помочи всіх засобів, на які вказує наука і техніка.

2) Усі безземельні робітники, котрі тепер є звичайними наємними робітниками, або служать по панських фільварках, стають рівноправними членами спілки і дістають на рівні з іншими, частину із спільної продукції, конечну для їх існування.

3) Дрібні властителі одержують до часу, аж організація не буде оперта на більше досконалих і справедливих основах — річне винагороджене відповідно до кількості їх ґрунту, будинків, худоби, засобів, зерна і т. п., уживаних через спілку, котрих вартість має бути оцінена вибраною до сього комісією.

4) Весь чистий дохід буде обернений на спільний фонд, до котрого всі члени спілки мати муть рівне право, а ужитє котрого буде унормоване відповідними правилами.

5) Ті хліборобські спілки вступають в зносини між собою, як також з ріжними продукційними і консумційними спілками, основаними робітниками по містах, а також зі всіми іншими робітничими стоваришеннями і становлять загальний союз для несеня моральної і матеріяльної помочи членам союзу на засаді повної солідарности і для спільної боротьби проти всякого політичного і економічного гнету.

6) Там, де дрібні властителі не зрозуміють ще усеї необхідности і користи спільного оброблювання землі, та з привички не захотять покинути старі пересуди, там нехай безземельні робітники з'єднають ся між собою в спілку, а відтак на основі природного закону нехай енергічно домагають ся, аби передано їм громадські, державні та церковні землі на спільне оброблюванє її.

7) Сільські робітники, заняті по панських фільварках повинні з'єднати ся в сильну спілку, домагати ся попри належну їм денну платню ще й певної частини з чистого доходу і повинні домагати ся також права участи в заряді усього госпо-

дарства. Важна то дуже справа. Бо коли через поваленє нинішного суспільного ладу, буде знищене деспотичне панованє великих властителів земельних, тоді сільські пролетарі будуть спосібні до самостійного веденя рільного господарства на демократично-товариських засадах.

Ось, братя селяне, ради, які подають вам міські робітники. Вони спішають вам іще сказати, що вони не зложать рук до тої пори, аж через установленє вільної народної республіки, ви, що доставляєте усьому сьвітови засоби до істнованя, не здобудете собі такого становища, якого вимагає гідність людська.

Але треба, щоби ви самі взяли ся до діла. Своєю непохитною рішучістю ви повинні доказати, що ви зрозуміли незадавні права людини і що не хочете бути більше невольниками, але вольними людьми, рівними з всіми иншими.

Той з вас, хто зрозуміє наш зазив, нехай будить тих своїх товаришів, що сплять іще в ярмі! Нехай він покаже їм шлях до ратунку, нехай навчить їх закладати братські спілки і нехай робить з них нових апостолів соціалістичної думки!

Де-б ви не працювали, де-б ви не сходились разом, усі обдумуйте, радьте ся, яким способом з'єднати ся з робітниками всіх країн, щоби розбити спільними і з'єдиненими силами подвійне ярмо, політичне і економічне, що вас давить і таким способом освободити себе на вічні часи!

Вже сотні тисяч ваших братів заложили між собою тісний союз і чим скорше і дружнійше ви пристанете до них, тим скорше вибе так бажана година, настане великий день визволення людей від терпінь і бідности!

Отже, до роботи!“

Таке становище „Маніфесту“ до селянства і аграрного питаня. Треба сказати, що становище се в головному не змінилось і доси, не зважаючи на час його появи, коли теорія і практика соція-

лістична мало, або майже зовсім не давала свідомств і вказівок для формулювання соціалістичних аграрних постулатів і програми, — і нинішні часи, часи розцвітту соціалістичної аграрної літератури та розросту соціалістичного руху на селі.

Погляд старого Інтернаціоналу що до організованя соціалдемократією безземельного і малоземельного сільського пролетаріяту та погляд його про право суспільства до землі задержав і новий Інтернаціонал, задержали теж соціалдемократичні партії поодиноких народів і країн.

Міжнародний соціалістичний конгрес, що відбувся в 1893 р. в Ціріху прийняв в справі аграрній таку резолюцію предложену Жакляром (Франція):

„Конгрес признає право суспільства до землі і до всього, що на ній находитъ ся.

Конгрес заявляє, що один з найважніших обовязків соціалдемократії — се організація на рівні з промисловими робітниками — сільських робітників в ряди великої армії всесвітнього соціалізму.

Конгрес постановляє, щоби уповноважені від усіх націй доставили слідуєчому конгресови справозданя про успіхи пропаганди на селі і взагалі про аграрні відносини в поодиноких країнах. Справозданя повинні виказувати, який стан, засоби і метод пропаганди вважають соціалісти за найбільше відповідні аграрним умовам їх країни, по відношенню до різних категорій сільських робітників, наймитів, дрібних властителів, арендарів і проч.

Конгрес постановляє, що аграрне питане ввиду своєї незвичайної ваги і недостаточної уваги, яку придавано йому до сеї пори на міжнародних конгресах, буде поставлене на порядку дня слідуєчого конгресу на першім його місци“.

А слідуєчий міжнародний соціалістичний конгрес, який відбувся в 1896 р. в Лондоні при-

няв ось яку резолюцію референта по аграрному питанню Е.м. Вандервельда (Бельгія):

„Нужду селян, яка раз у раз збільшається, а котру спричинює капіталістична експлуатація сільського господарства, можна остаточно усунути тільки при такому ладі, де земля, як і всі інші засоби продукції будуть колективні, де праця при помочі їх буде йти в користь загального добра при використуванню найбільше досконалих способів оброблювання.

Економічні умови і розділ сільського населення на категорії в різних країнах представляють великі відмінності для того, щоби можна випрацювати одну загальну форму, яка вказувала би робітничим партіям одні й ті самі засоби для здійснення їх спільної цілі і яку можна би примінити до всіх клас, заінтересованих в їх здійсненню.

Одначе для кожної робітничої партії найважнійше завдане — організація сільського пролетаріату для боротьби з тим, хто його визискує.

А тому,

конгрес заявляє, що треба полишити окремим націям вибір способів ділання найліпше пристосованих до відносин кожної країни, та навязати міжнародні зносини між комісіями для дослідів, уже заснованими, або такими, що будуть основані в різних країнах для того, щоби зібрати статистичні дані і всякі матеріали, що відносять ся до аграрного питання“.

Певна річ, що отсе загальне прінципіальне порішене аграрного питання Інтернаціоналом, намічене на обох згаданих висше конгресах в Ціріху і Лондоні нині не вистарчаюче, та що являється необхідна потреба випрацювати конкретну аграрну програму Інтернаціоналом, спільну для соціалдемократії всіх країн і народів.

Буде се завданем одного з найблизших міжнародних соціалістичних конгресів. А найкращим помічним матеріалом для намічення висше згаданої програми, будуть саме ті аграрні постуляти і про-

грами, які виставляють соціалістичні партії поодиноких країн і народів.

Пригляньмося тепер аграрним програмам поодиноких соціалістичних партій. Щоб дати найзагальнішу їх характеристику, треба перш усього зазначити основну різницю між аграрними програмами соціалістичних партій Західної Європи, а аграрними програмами соціалістичних партій Росії. Різниця ся впливає з відмінности державного устрою Європи і Росії. Західна Європа перейшла давно фазу буржуазних революцій, котрі принесли їй конституційний устрій державний; Росія що йно переживає сю фазу. Соціалістичні партії Західної Європи звязують отже свої аграрні домагання з парламентом, з парламентарною боротьбою пролетаріату; соціалістичні партії Росії звязують їх з революцією, з боротьбою пролетаріату поза парламентом.

Зазначивши сю різницю, ми розберемо окремо аграрні програми соціалістичних партій Зах. Європи, а окремо аграрні програми соціалістичних партій Росії.

Розбираючи перші, треба знов відмітити певні основні принципи, які є спільні всім аграрним програмам соціалдемократії різних країн. Ті основні спільні принципи дадуться звести до слідуєчих поглядів соціалдемократії на свої завдання на селі і на аграрне питанє:

1) соціалдемократія виступає в обороні класових інтересів безземельного і малоземельного сільського пролетаріату;

2) вона змагає до розширення суспільного землеволодіння, як перехідної форми до колективізму.

В конкретних одначе і подрібних домаганнях аграрні програми соціалдемократичних партій різних країн Західної Європи значно відрізняються. Дасться се пояснити тим, що аграрні відносини в різних країнах, де приходить ся ді-

лати соціалдемократії на селі, — не однакові, що отже до сих відносин мусить вона й приміняти свої аграрні постуляти.

Відповідно до аграрних відносин у поодиноких країнах, а саме відповідно до того, як де переважає велика земельна власність і велике землеволодіння, як де переважає дрібна земельна власність і як де аграрні відносини нерівномірні, себто, де попри велику земельну власність і лятіфундії розвинена і дрібна земельна власність, де одначе февдальні відносини ще зовсім не усунені, — можемо більш-менш розрізнити три типи аграрної програми. Зразком першого типу може послужити аграрна програма данської соціалдемократії, другого аграрні програми французької, бельгійської, голландської соціалдемократій, а зразком третього типу може послужити аграрна програма угорської соціалдемократії.

Данія — се країна, де більша частина землі знаходиться в руках великої селянської власності, від 2—12 гарткорнів (20—120 га), і до тої міри рільнича країна, що в ній, можна сказати, є тільки одно місто, — столиця краю, Копенгаген.

На аграрній програмі данської соціалдемократії найкраще видно, як соціалдемократи змагаються до поступового усупільнення землі та до поліпшення положення сільської бідноти.

Програма вимагає відобрання фідеїкомісів і церковної землі з рук їх власників та поступового викупу державою тої землі, котра поступає в продаж. В той спосіб малаб з часом опинити ся в руках держави, себто усього народу вся земельна власність. Відобрану і закуплену землю віддає знов держава в руки сільських робітників для оброблювання її і користування ся доходами з неї. Для ведення раціональної господарки при застосованню в ній усіх здобутків агрономії і техніки держава старається заводити скрізь кооперативні господарства так, щоби

робітники заняті в ньому, діставали повний продукт своєї праці, по оплатеню тільки в користь суспільства певного, державою нормованого податку.

Отсе суть аграрної програми данської соціалдемократії. Бачучи економічну безвихідність дрібного селянина, як властителя кусника землі, програма дає можливість сільській бідноті вести раціональну, велику господарку на спільній усьому народови землі, для власної користи, з усуненем капіталістичного визиску.

Франція — се клясична країна дрібного селянського господарства.

Бельгія і Голляндія се знов клясичні країни дрібної селянської аренди. Особливо треба се сказати про Бельгію. Се зі всіх континентальних держав найбільш промислово розвинена країна. На 100 осіб працюючих, тільки 29 працює в рільництві. Вся вона густо порізана залізними дорогами та покрита лісом фабричних коминів. Багато робітників живе по селах, з відки що днини їде до міста на роботу. Дрібна а властиво карлова земельна власність та дрібна аренда сильно тут розвинені. 52% рільних господарств припадає на категорію господарств величини до 50 арів. А зі 100 працюючих в сій категорії припадає 27 на властителів, а 61 на арендарів. Сі цифри дуже яскраво характеризують аграрні відносини в Бельгії.

Не диво отже, що аграрні програми соціалдемократичних партій названих країн узгляднюють їх аграрні відносини.

І так аграрна програма французької соціалдемократії виставляє ряд домагань в користь дрібних селян, а програми бельгійської і голляндської соціалдемократії виставляють домагання в користь визискуваних арендарів.

Для дрібних селян, до котрих зачисляють ся і арендарі, програма французьких соціалдемократів ухвалена на конгресі в Марселі (1892 р.)

і доповнена на конгресі в Нанті (1894 р.) вимагає: за купу або винайму громадою за підмогою держави, хліборобських машин, що даватимуться на вжиток дрібним господарям; утворення хліборобських спілок задля за купу збіжжя, ростин і т. п. та задля продажі продуктів; знесення податків за передаване власності нижше 5000 франків; знесення всіх посередних податків, скасування податку за землю для селян, що самі оброблюють її та зменшення його для тих, котрих земля обтяжена гіпотечними довгами; зменшення тарифів на перевіз удобрення, машин і хліборобських продуктів; зменшення фермерської арендної платні і винадгороди для відходячих фермерів і арендарів за спричинене їх працею підвищення вартості землі; знесення закону, що дає властителям право до урожаю арендарів, заборони кредиторам права застави на хліб на пні, установлення для хліборобів певного ненарушимого запасу хліборобських машин, удобрень і худоби, потрібних при оброблюванню землі; ревізії земельного кадастру; свободи польовання і риболовлі; безплатної агрономічної освіти та устроювання досвідних, взірцевих хліборобських піль (стацій).

Як бачимо, домагання програми в інтересах дрібних селян доволі широкі. Ухвалена 15 літ тому назад вимагає вона нині основної ревізії, якою має зайняти ся один з найближчих соціалістичних французьких конгресів.

Аграрна програма бельгійської соціалдемократії виставляє, як ми вже зазначили, попри домагання в користь сільських робітників і дрібних селян, іще спеціальні домагання в користь арендарів і фермерів, як: регламентації арендних контрактів, себто установлення арендної платні через посередницькі комітети або зреформовані хліборобські спілки, винадгородження уходячого фермера чи арендара за поліпшення, внесені в арендовану землю, участі властителів в шкодах, понесених фермером, скасування привілеїв властителя.

Подібні домагання в користь арендарів ви-
ставляє теж і аграрна програма голяндської со-
ціалдемократії.

Зразком третього типу соціалістичної аграрної
програми може послужити аграрна програма угор-
ської соціалдемократії.

Аграрні відносини на Угорщині представля-
ють собою щось відмінного як в буржуазно-капі-
талістичних державах Західної Європи. Угорщина —
се країна фєвдальних магнатів. 32·3% усеї землі
угорської припадає на лятіфундії, то є на кате-
горію земельної посілости понад 1000 моргів.
А кожде господарство в сій категорії виносить
пересічно 3158 моргів. Отся горстка фєвдальних
аграріїв-магнатів разом з брутальною угорською
бюрократією тримає в руках своїх весь край та
страшно придавила усе селянство Угорщини, без-
земельне, малоземельне та середноземельне. Тому
угорський селянин, мужик живе традиційною нена-
вистю не тільки проти своїх магнатів, але проти
кожного, хто не носить мужицького сірака. „Тут не
стоїть фєвдально-аграрна шляхта в однім боєвім
ряді з хлопською посілістю проти пролетаріату,
але тут стоїть пролетаріят в однім боєвім ряді
з хлопською посілістю проти фєвдально-аграрної
шляхти“³.

Тому, — каже автор цитованих стрічок —
могла ще недавно угорська соціалдемократія без-
жадної аграрної програми, тільки просто на про-
граму партії позискати для соціалдемократії де-
сятки тисяч дрібних і середних мужиків.

Доперва в 1903 р. угорська соціалдемократія,
приймаючи на свому конгресі в Будапешті нову
програму, включила до неї окремі аграрні пара-
графи, котрі вимагають: знесення іституту звязаної
земельної посілости; поступенного розширення гро-
мадської власности: переходу лісів, водних сил на

³ Josef Diner-Dénes: Die Agrarfrage in Ungarn. „Kampf“,
II, ст. 310.

власність громад; зрівняння в правах сільських робітників з промисловими; заборони виплати платні чеками і натураліями так в сільському господарстві як і в індустрії, як в інших галузях промисловости; знесення панщинної роботи; заказу продажі державних, комітатових і громадських земель, котрі належить віддавати в аренду робітничим спілкам; переходу права польовання і риболовлі на громади.

До другого типу аграрної програми підходять аграрні програми швейцарської та баварської соціалдемократії.

Окремо треба згадати про ті соціалістичні партії, котрі для успішнішої роботи на селі виставляють у своїх аграрних параграфах, або резолюціях домагання головно агітаційного характеру.

Зразком такої аграрної резолюції про соціалістичну роботу на селі може послужити резолюція, принята німецькою соціалдемократією Австрії на партійнім з'їзді в Грацу 1900 р., в якій з одного боку покладено як головне завдання соціалдемократії — привчити пролетарські елементи села до соціалістичного думання та усувати всі духові і політичні перешкоди сільського консерватизму, а з другого виставлено цілий ряд практичних аграрних реформ у користь безземельного пролетаріату і дрібних селян.

Подібний характер мають аграрні параграфи польської партії соціалістичної (P. P. S.), прийняті на X партійнім з'їзді в 1907 р., соціалдемократії Королівства Польського і Литви (S. D. K. P. i L.), прийняті на VI з'їзді партії та української соціалдемократії Галичини й Буковини, прийняті на I з'їзді партії в 1903 р.

Що до аграрних параграфів останньої, треба зауважити, що вони узгоджують головно потреби і інтереси рільних робітників. Ревізія їх, чи загалом випрацьоване аграрної програми партії, що з огляду на

дозріваючі соціально-економічні відносини села Галичини й Буковини являється пекучою й конечною потребою, мусить при узглядненню інтересів безземельного пролетаріату, виставити теж з огляду на сильну і дуже численну категорію дрібної селянської посілости — ряд домагань в інтересах оборони дрібних селян, себто малоземельного пролетаріату, а не розвою дрібної власности⁴.

Перейдім до аграрних програм соціалістичних партій Росії.

Земельна власність усіх 50 губерній європейської Росії виносить після найновіших даних 280 мільонів десятин (1 дес. = майже 2 моргам).

З них припадає на:

	Скількисть посіlostей	Скількисть десятин землі в мільонах	Пересічно на 1 посі- лість десятин
а) зруйноване хлопство че- рез панщизняний визиск	10·5	75·0	7·0
б) середнє хлопство . . .	1·0	15·0	15·0
в) хлопську буржуазію і капіталістичну земельну власність	1·5	70·0	46·7
г) панщизняні лятіфундії .	0·03	70·0	2333·0
Разом .	13·03	230·0	17·6
некласифіковані маєтки після обшару		50·0	
Загалом .	13·03	280·0	21·4 ⁵

Очевидна річ, що сей образ земельної власности Росії може бути тільки приблизний. Але

⁴ Пробою недоладної ревізії аграрних постулатів І з'їзду партії був проєкт програми, предложений на ІІ з'їзді партії в 1906 р. Проєкт сей, ідеалізуючий загалом саможиттєву селянську власність, не міг одначе прийти навіть під дискусію з'їзду.

⁵ N. Lenin: Program rolny Socjaldemokracji w rewolucji rosyjskiej (автореферат власної книжки). „Przegląd Socjaldemokratyczny“, 1908, Nr. 6, ст. 516.

цифри сї, подані висше хочби в приближеню самі про себе говорять. 30.000 дідичів має 70 мільонів десятин орної землі; натомість в посіданю $10\frac{1}{2}$ мільона халупників і найдрібніших властителів є ледви 75 мільонів десятин землі.

Що-ж до характеру сільського господарства, то сучасна європейська Росія представляє собою дуже ріжнородний образ. Знайдемо в ній губернії, в котрих переважає капіталістична система сільської господарки, знайдемо в ній цілі губернії, в котрих переважає мішана і натурально-панщизняна система господарки (панщизняна в змислі економічним а не правнім) та знайдемо цілі райони, в котрих заховала ся й по нині так зв. „община“ („мір“), себто первісна комуністична форма землеволодіння.

При тій отже ріжнородности аграрних відносин у Росії, розв'язанє земельного питання надибує тут на чималі трудности. Звідси легко зрозумілий факт, що за останні роки, коли питанє про землю стало особливо актуальне в усій Росії, ріжні політичні партії, фракції і групи виступили з так численними і так ріжними проєктами аграрної програми і аграрної реформи.

Займемо ся тільки аграрними програмами соціалістичних партій Росії.

Програма російської соціалдемократії, принята на II з'їзді в 1903 р. домагала ся наділення селян так зв. „відрізками“, себто тими землями, котрі при знесеню кріпацтва (панщини) в 1861 р. були відрізані селянам дідичами та ще по нині находять ся в їх руках, як орудіє страшного здирства селян. Більша часть сих „відрізків“, котрі перед знесенєм панщини були в уживаню селян — се вигони, водопої, пасовиска, котрі приходить ся селянам арендувати, звичайно на панщизняних, відробітних умовах.

Очевидна річ, що з підємом революції в Росії та розворушенєм селянських мас, формула аграрної програми II з'їзду Р. С. Д. Р. П. не могла відпо-

відати новим умовам соціально-політичної боротьби революційної доби, і що тому зміна аграрної програми стала необхідністю.

Зміну програми dokonано на об'єдненні з'їзді партії, який відбувся в 1906 р. в Штокгольмі. На цьому з'їзді з двох проєктів аграрної програми, предложених з'їздові П. Масловим і Н. Леніном⁶, перейшов проєкт першого, перейшла так зв. муніципалізація землі проти націоналізації землі, обстоюваної Леніном.

Чогож вимагає перша а чого друга?

Оба проєкти виставляють домагання конфіскації церковних, монастирських і удільних земель та передачі їх в руки демократичної держави для найбільш вигідного користування ними населенням. Розходяться однак оба проєкти в питанні, куди повернути сконфісковані землі великої земельної власності.

Муніципалізація вимагає передачі землі в руки демократичних органів місцевої самоуправи; націоналізація знов вимагає передачі всієї землі в руки центрального правительства демократичної республіки.

До оцінки одної і другої формули розв'язання земельного питання треба підійти з певним критерієм.

Аграрна програма — по думці прихильників муніципалізації, — мусить мати на увазі три цілі: 1) щоб вона не противорічила інтересам пролетаріату, 2) щоб не стояла на перешкоді розвитку продукційних сил і 3) щоб здійснене програми не визвало контрреволюції з боку самих селян⁷.

Коли критерій сей приложити до проєктів аграрної програми Маслова і Леніна, то кождий, хто хоче об'єктивно оцінити їх, мусить сказати,

⁶ Див. „Протоколи Объединительнаго Съѣзда Російской Соціалъдемократической Рабочей Партіи, состоявшагося въ Стокгольмѣ въ 1906 г.“ Москва, 1907.

⁷ Тамже, ст. 42.

що наведеним висше вимогам відповідає проєкт першого.

Рамки брошури не дозволяють нам ширше зайнятися освітленням і оцінкою обох проєктів. Скажемо тільки, що, коли взяти навіть під увагу обставину, на яку так сильний кладе натиск Ленін, яким шляхом має піти розвій капіталізму в рільництві в Росії — „прусським“ (повільний поступ великої земельної господарки в напрямі капіталізму), чи „американським“ (розклад селянства і скорість розвою продукційних сил), чи отже в Росії має розвинути ся пруський, чи американсько-фармерський тип аграрного капіталізму⁸, то треба сказати, що ввиду кольосальних розмірів території європейської Росії та ввиду такої ріжнородности аграрних відносин і форм землеволодіння в поодиноких і ріжних її частинах, крітерієви Леніна скорше може відповідати муніципалізація Маслова, котра дає можливість місцевим демократичним органам самоуправи подбати про розвій американського типу аграрної господарки в тих областях, де для сього умови сприяють.

Та муніципалізація землі ще й з иншого мотиву зі всіх проєктів російських соціалдемократів дає найбільше раціональний спосіб розв'язання земельного питання, на який нам особливо треба звернути увагу.

Один із закидів проти муніципалізації — се той, що вона дає певну свободу розпорядкування землею поодиноким націям Росії, в котрих більш або менш розвинені політично-автономістичні змагання. Закид сей вказує на факт, як сильно закорінені і розвинені великоруські централістичні змагання у російських соціалдемократів. Коли зважить ся, що Росія представляє собою штучний конгломерат загарбаних і накрадених чужих країн,

⁸ N. Lenin: Program rolny. Przegląd Socjaldem. Nr. 6, стр. 518.

та що підбиті російськими царями народи що раз сильнійше і сьміливійше підносять свій голос в обороні природного кождому народови права на власне національно-політичне житє, то справді, дивно чути наведений висше закид проти муніципалізації з уст російського соціалдемократа.

На сей закид зовсім слушно відповідає Маслов: „Всякій неупередженій людині ясно, що при передачі конфіскованих земель місцевій самоуправі а не державі, буде вирваний ґрунт для націоналістичної агітації буржуазії: замість боротьби з пануючою в державі нацією начнеться боротьба кляс ізза доходів з землі в нутрі кождої народности. Поляк, Українець, Лотиш і др. не будуть думати, що їх недоля відси походить, що російська демократична держава, загарбавши землі, їх експлюатує. Їм буде ясно, що експлюатує їх буржуазія, їх боротьба буде направлена по клясовій лінії а не по національній“⁹.

З сеї причини заявила ся за муніципалізацією землі Українська С. Д. Р. П. на другім своїм черговім з'їзді, котрий відбув ся в 1905 р. Одначе в партійній літературі видвигнуто в останніх роках замість муніципалізації, постулят автономізації землі, себто постулят передачі землі в руки демократичного сойму автономної України.

Та так муніципалізація як і автономізація землі, о скільки вони розібрані і осьвітлені в партійній літературі мають одну недостачу — вони не розв'язують питання, на яких умовах і по яким нормам будуть віддавати демократичні органи самоуправи землю селянам для її оброблювання.

На се питанє дають відповідь російські соціалісти-революціонери, котрі прийняли в свою аграрну програму соціалізацію землі. Суть її в тому, що вся земля має бути передана на власність усього народу, що землею мають завідувати

⁹ П. Масловъ: Развитие народного хозяйства и аграрная программа. Спб., 1906. Ст. 112.

центральні і місцеві органи народної самоуправи, почавши від сільських і міських громад (общин), а кінчаючи на областних і центральних інституціях. Як бачимо, до певної міри формула соціалістів-революціонерів не виключає муніципалізації землі.

На питанє-ж, на яких умовах і нормах мають селяни діставати для ужиткованя землю, програма с.-р-ів відповідає, що користуванє ся землею має бути рівне для всіх („уравнительное землепользование“) на засаді трудової норми, то є, кождий дістає стільки землі, скільки може сам обробити її, з заборonoю одначе віддаваня її в аренду та користуваня ся при оброблюваню її чужою наємною працею. В той спосіб думають с.-р-и зробити перескок з сучасного громадського ладу в соціалістичний. Здаєть ся, що утопійність аграрної програми с.-р-ів аж надто очевидна. Історія не знає скоків. А об'єктивною передпосилкою соціалістичного устрою є розвиток капіталізму до найвисших щаблів.

Ось так обговорили ми становище міжнародної соціалдемократії до селянства і аграрного питання.

Як безпідставними являють ся закиди, роблені соціалдемократії її противниками з огляду на се становище, про се й говорити не треба.

VI. Аграрна політика соціалдемократії.

Сумні, невеселі пісні доходять до нас з сіл.

Не від нині і не від вчора нарікає сільська біднота, що ціна землі за останні кількадесять років дуже і дуже підскочила в гору, що збіже, худоба, сільські продукти значно подорожili, що податки що раз більші і тяжші спадають на її плечі та що тіснота й голод що раз частійше і грізнійше зазирають в хлопські бідні хати.

Безперечно, головне жерело сього лиха треба шукати в аграрнім крізісі, що почав ся в європейським сільським господарстві з тої пори, як Америка з одного боку, а держави і країни Сходу, як Росія, Індії з другого, стали заливати європейські ринки пшеницею, збіжем та іншими сільськими продуктами. Від 20 літ предсказують усякі економісти кінець аграрного крізісу, а однак він з року на рік поширяєть ся і що раз сильнійше лютить ся.

Чи скоро він скінчить ся?

Послухаймо, яку відповідь дає на се питанє найвизначнійший нині теоретик соціалістичний, Карло Каутський в своїй книжці про аграрне питанє¹.

Конкуренція з європейським сільським господарством іде з країн, котрі можна поділити на 2 більші групи: з країн східного деспотизму, до котрих ще й тепер треба зачислити

¹ Див. Karl Kautsky: Die Agrarfrage. Stuttgart, 1899. Ст. 232—289.

Росію і з вільних кольоній Америки і Австралії.

В перших сільське господарство віддане цілком в жертву самоволі держави і пануючих клас. Мілітаризм, бюрократія, державні довги дають ся найбільше в знаки селянству. На нього спадає весь тягар що раз більше зростаючих податків. Щоби знести сей податковий тягар, селянин Росії приневолений вести на власній землі рабункову, варварську господарку, добувати з землі все, що тільки можна. Після даних, на які покликуєть ся Каутський, селянство Росії продукує тут річно около 1387 мільйонів пудів хліба. Для виживлення самого себе потребує воно 1286 мільйонів пудів, а для худоби 477 мільйонів пудів. Се дає дефіцит 376 мільйонів, котрі селянство повинно би купити, колиб воно само і його худоба жились, як треба. А замість того, селянство Росії ще продає хліб. Йому приходить ся поносити весь тягар податковий, оплачувати довги, а на продаж не має він більш нічого. Ті причини заставляють теж і китайського селянина продавати пшеницю і риж, хоч він сам потрібує їх для самого себе.

Іншого характеру від конкуренції країн східного деспотизму є конкуренція кольоній Америки і Австралії. Там находимо ми сильну демократію вільних селян, котрі стоять здалека від світової політики, не знають мілітаризму та необтяжені податками. Величезні обшари плідючої землі тут зовсім вільні. Нема тут монополію на землю приватних осіб, нема ще земельної ренти, земля не має тої вартости, що в Європі. Селянинові не треба тут, як в Європі, більшу частину свого капіталу затрачувати на купно землі, він той капітал може цілком обернути на поліпшене господарства. Тому американський чи австралійський кольоніст може вести далеко кращу господарку і мати з неї більший дохід як селянин в Європі. Тай ще одна обставина сприяє тут розвиткови сільсько-господарської культури. Сам ґрунт тут іще не винище-

ний так, як в Європі. Він не потребує меліорацій і плодозміну. Через много літ дає він урожай одних і тих самих продуктів.

Усе те приманює до себе село Європи. Еміграція, котра вилюднює села Європи, доставляє товпи робочих сил не тільки для міст, але й для кольоній.

Брак робочих рук на тих величезних просторах землі американських і австралійських кольоній заступають машини. Нїде нема так високо розвинутої техніки в сільському господарстві, як саме в Америці.

Зовсім отже природно, що конкуренція країн східного деспотизму і заокеанських кольоній, тих шпихлїрів Європи, з продукцією сільського господарства Європи мусїла спровадити в ньому кризїс.

Дякуючи тому, що в Росїї, східних країнах, американських та австралійських кольонїях знаходять ся величезні простори землі, на котрих іще й доси ведеть ся рабункова господарка, хоч, правда, инша в країнах східного деспотизму, а инша в кольонїях, конкуренція сих країн з Європою не устане. Як рільничі країни, вони мусять збувати свої продукти. А експорт збіжа та загалом рільних продуктів з тих країн мусить бути направлений до промислової Європи. Винищене рабунковою господаркою ґрунту (почви) в конкуренційних державах і країнах, спричинить тільки скорий перехід їх до веденя капіталістичної, інтензивної господарки.

Одначе конкуренція ся мусить колись скінчити ся. Адже-ж поверхність нашої землі обмежена, а капіталістичний спосіб продукції поширяєть ся з незвичайною бистротою. Пр. експорт пшениці зі Злучених Держав Америки до Європи з кождим роком що раз менший. Злучені Держави належать нинї до найбільше промислових країн у цілїм сьвіті. Через те місцеве запотрібоване обнижує експорт збіжа до Європи. Устане ся конкуренція, — то й капіталістичний спосіб продукції

стратить всяку можливість дальшого розвитку. „Тому аграрний крізіс — каже Каутський — може скінчити ся лише загальним крізісом усього капіталістичного суспільного ладу“.

Аграрний крізіс, викликаний заокеанською конкуренцією, відбив ся перш усього некорисно на аграрних інтересах земельних властителів в європейських державах, на тих, що мають землю і беруть з неї дохід без найменшого вкладу праці, себто ренту та витворюють сільські продукти на продаж. Аграрні-ж інтереси земельних властителів — се їх грошові інтереси, щоб земля як найліпше рентувалась, щоб ціни сільських продуктів були як найвисші, щоб робітник сільський був як найдешевший. Ясно, на які втрати мусять бути наражені аграрні інтереси земельних властителів при конкуренції з чужих країн, яка спроваджує обнижене цін на сільські продукти, та обнижене вартости землі а тим самим і ренти.

Для ратованя своїх інтересів перед сею конкуренцією, аграрії удали ся до помочи держави, ідентифікуючи свої грошові інтереси з інтересами держави. При помочи держави потрапили вони забезпечити себе проти чужої конкуренції високими цінами на чужі продукти, через що унеможлиблюється довіз їх в межі держав охоронених сими цінами. Запотрібоване збіжа в європейських державах є так велике, що вони мусять спроваджувати його з заграниці. Ціна отже збіжа, продукованого в європейських державах є рівна ціні збіжа, спроваджуваного з заграниці, то є риночній ціні сього збіжа на місци, коштам транспорту його до даної держави і цілу. Чим висше ціло, тим дорожше можуть продавати аграрії своє збіже, тим більші ціни землі, тим висша земельна рента. В той спосіб для власних своїх інтересів, для інтересів своєї кишені викликають аграрії штучну дорожню на хліб та на інші споживчі средства. А викликаючи сю дорожню, надібують

вони, зовсім природно, проти усеї своєї аграрної політики, проти політики виголоднювання мас, рішучий протест з боку робітничої класи скрізь по всіх державах Європи. В Англії доби́ли ся робочі маси того, що там довіз хлі́ба і споживчих средств з чужих країн зовсім свободний. В Німеччині, Франції і інших західноєвропейських державах людові маси потрапили здобути те, що цла на хлі́б і средства споживчі, довозувані з чужих країн як найни́жші. За те Австрі́я — належить до тих держав, де сила аграріїв майже непереможна, але де й дорожня найбільша зі всіх держав в Європі. Тільки в Австрії міг бувший міністер рільництва, Ебенгох, при дебаті над соціалдемократичними внесками Шрамля-Реннера в справі дорожні, поставленими в австрійськім парляменті в 1907 р. сказати отсі памятні слова :

„Перед кількома днями говорив тут один чоловік, котрий поклав дуже великі заслуги для хліборобства Австрії, про зелений прапор хліборобства. Так є, мої панове, зелений прапор хліборобства без ріжниць народности і віри повіває з палати міністерства рільництва. Щоб сей прапор не впав — се мій найсвятіший обов'язок!“

Чи міг би з подібними словами виступити міністер рільництва у Франції або в Німеччині?

А в Англії ні один серйозний політик не відважив би ся виступити за штучним піднесенем цін на хлі́б та інші средства поживи.

Таким чином проти непереможного пановання аграріїв в Австрії, проти їх аграрної капіталістичної політики, — в першій мірі покликана до оборони інтересів широких мас люду — соціалдемократія.

Якаж отже аграрна політика соціалдемократії?

Колиб ми схотіли дати на се питанє вичерпуючу відповідь, ми мусілиб докладно обговорити

економічну, соціальну й культурну політику соціалдемократії в усій її основі о стільки, о скільки вона зачіпає село, його господарські, соціальні й культурні інтереси й потреби.

Виходить се поза рами нашої статті²; тому ми можемо говорити про аграрну політику соціалдемократії в вузшому розуміню і то маючи на увазі головню відносини в Австрії. Звернемо отже нашу увагу на цлову політику соціалдемократії і на політику її в справі торговельних трактатів. В аграрній політиці питання політики цлової і торговельних трактатів відграють перворядну і найважнішу ролю.

Ми вже пізнали, що таке цла³. Се ті оплати, які накладає держава на спроваджувані в її межі продукти й товари зза границі, з чужих держав. Спис цол, які держава накладає на поодинокі товари називаємо тарифою цловою. А тому, що сю цлову тарифу укладає поодинокі держава через своє власне законодавство, незалежно від бажань других держав, то називаємо її автономною цловою тарифою. На автономну цлову тарифу одної держави відповідають звичайно другі держави теж своїми тарифами. Коли пр. Австрія утрудняє через свою тарифу довіз збіжа з Росії та балканських держав, то ті держави утрудняють знов через свої автономні цлові тарифи довіз австрійських товарів до себе. На се знов не можуть згодити ся австрійські підприємці. Вони отже приневолюють державу, щоби вона ввійшла в переговори з державами, які утрудняють довіз їх товарів в справі знесеня або зниженя цол. Австрія

² Цікавих відсилаю до книжки К. Каутського: „Die Agrarfrage“, а саме до другої її частини „Sozialdemokratische Agrarpolitik“.

³ Див. Otto Bauer: Die Teuerung. Eine Einführung in die Wirtschaftspolitik der Sozialdemokratie. Wien, 1910. Книжкою Каутського і Бауера користуємо ся при писаню сього розділу.

отже входить у переговори з тими державами, куди вона вивозить свої товари і заключає з ними договір, званий торговельним договором або трактатом, на підставі котрого знижує вона ціла на товари держав, з котрими заключила трактат, а ті держави знов знижують ціла на австрійські товари. Для тих держав автономна цілова тарифа Австрії не має вже значіння. Так пр. на підставі австрійської цілової тарифи з 1906 р. наложено на центнар заграничної пшениці 7.50 К ціла. Через торговельний трактат з деякими державами пр. з Росією ціло на центнар російської пшениці виносить тільки 6 К 30 сот. Автономна цілова тарифа Австрії для Росії не має значіння, але має вона силу пр. для Аргентини, з котрою Австрія не заключила трактату. Ціло отже на центнар пшениці з Аргентини виносить таки 7 К 50 сот.

Ціла ділимо на фінансові і охоронні (Finanz- und Schutzzölle). Перші — це ті ціла, котрі держава накладає на кольоніяльні артикули, які вона мусить спроваджувати, бо вони в ній не втворюють ся. Так пр. Австрія мусить спроваджувати каву, чай, какао з чужих країн, бо вони в ній не удають ся. На ті артикули сама держава накладає ціла, звані фінансовими, котрі є державними і належать властиво до безпосередних податків. Кожний центнар кави обложений є в Австрії цілом в висоті 1 К 90 сот. Ціло то мусять безпосередно оплачувати купці і торговці і воно йде до каси держави. Купці знов відбивають собі ті ціла на споживачах, підвисшуючи ціну за артикули. Державні доходи фінансових цол величезні. В р. 1907 принесли вони державі 153 мільонів 651 тисяч 791 К доходу. Соціалдемократія виступає за знесенем сих цол. В 1905 р. при дебаті над ціловою тарифою в австрійським парляменті і в 1907 р. при дебаті над угодою з Угорщиною соціалдемократичні послі домагали ся знесеня їх. Внесок (посла Зайца в 1907 р.) перепав проти більшости буржуазних послів.

Иншого характеру є цла охоронні.

Держава накладає їх на заграничні продукти і товари, які в ній теж витворюють ся, щоби в той спосіб охоронювати підприємців у державі проти заграничних конкурентів. Через наложене високого цла на ті продукти, імпорт їх у межі держави стає утруднений. Коли пр. австрійський торговець хоче спродавати пшеницю зза границі, то мусить оплатити перш усього риночну ціну, се є ту ціну, по якій продається вона в державах, вільних від цла, як пр. в Англії, далі кошти перевозу її зза границі і накінєць цло на границі австрійської держави, котре вона наловила. Ясно, що австрійські аграрії забезпечені цлами перед чужою конкуренцією, можуть продавати свою пшеницю тільки о троха дешевше від ціни заграничної пшениці, се є від суми риночної ціни пшениці, коштів перевозу її і цла. В той спосіб охоронні цла спричиняють підвищенє цін не тільки заграничних продуктів, але й продуктів витворюваних у самій державі, охороненій цлами. Коли фінансові цла йдуть просто до каси держави, яко державний податок, то охоронні цла йдуть до кишені аграріїв, яко податок для приватних людей. Охоронні отже цла на продукти сільського господарства се аграрні цла, жерело необчислимих міліонових зисків аграріїв без найменшої їх праці. Ми зрозуміємо далі, чому аграрії в Австрії виступають теж проти поширення средств комунікаційних і транспорту, як залізниць, доріг водних. Бож заграничні продукти тим дешевші, чим дешевші кошти довозу. А кошти довозу залежать від поширення і улпшення средств комунікаційних та від залізничних фрахових тариф і корабельних товариств. Тому соціалдемократія виступає за найбільшим поширенням комунікаційних средств та за як найнижшими оплатами від перевозу. Коли в жовтні 1909 р. поставили соціалдемократичні послы в австрійськїм парляменті внесок, щоби знижено фрахтові оплати на російську пшеницю о дві третини

(внесок посла Гануша), проти сього внеску виступили аграрії всіх народностей разом з заступниками інших буржуазних партій.

Ми зрозуміємо далі, чому австрійські аграрії так завзято виступають за удержуванем і підвищуванем цол.

Австрійська цлова тарифа з 13 лютого 1906 р. установила слідуєчі цла на збіже :

Найнизші цла для тих держав, з котрими Ав- стрія заключи- ла торговельні договори				Автономні цла для інших дер- жав, що не за- ключили з Ав- стрією торгов. договорів
корон за 100				кільограмів
Пшениця	.	.	6·30	7·50
Жито	.	.	5·80	7·—
Ячмінь	.	.	2·80	4·—
Овес	.	.	4·80	6·—
Кукурудза	.	.	2·80	4·—

На підставі тої самої тарифи наложено на муку 15 К за 100 кільограмів.

Вплив цол на ціни збіжа найкраще показує нам зіставлене ціни пшениці нотованої у Відні за 1902 і 1909 роки. Ціна за 100 кільограмів пшениці виносила тут в 1902 р. 169 К 20 сот., а в 1909 р. 315 К 40 сот. Ціна пшениці піднеслась отже о 146 К 20 сот. Коли б не було цол, то 1000 кг. пшениці коштувало би в 1909 р., по потрученню 63 К цла, тільки 252 К 40 сот. Піднесенє ціни пшениці в 1909 р. в порівнянню з ціною в 1902 р. виносило би тоді 83 К 20 сот., о котру то квоту піднеслась в 1909 р. риночна ціна пшениці.

Що значить се підвищенє цін збіжа для споживача, можна се приблизно оцінити. Допустім, що з 100 кг. збіжа дістаємо 70 кг. муки, то кільограм муки пшеничної через найнизші цла подорожіє о 9 сот., а кільограм муки житної о 8·3 сот. Дорожня муки знов відбиваєть ся на ціні хліба.

Хтож отже поносить весь тягар аграрних цол?

Очевидна річ, що маси працюючого люду так по містах як і селах, для котрих дорожня хліба, спричинена цлами, даєть ся в першій мірі найбільше в знаки.

Але й дрібні властители ґрунтові не мають ніякої користи з підвищення цін на збіжжє. Бож вони не тільки що не продають свого збіжжя, але з правила мусять ще докуповувати його для себе. Не можна сказати, щоби з підвищення цін на збіжжє мали зиски середні властители ґрунтові. В західних краях Австрії можуть вони мати незначний зиск, зате в Галичині й Буковині не мають найменшого. Мають отже зиск з аграрних цол багаті хлопи та великі властители ґрунтові, то значить 3-4 процент усіх сільських господарств, около 100.808 земельних властителів у цілій Австрії.

Аграрні цла на збіжжє спричиняють не тільки дорожню средств поживи. Вони викликають теж підвищенє цін на землю та земельної ренти. Міліони отже пливуть до кишень приватних людей без праці і журби з їх боку, міліони видушені на широких масах працюючого люду, які мусять поносити весь тягар цлової політики аграріїв-капіталістів.

Тому до рішучої боротьби з сею політикою аграріїв станула соціалдемократія. Вже при дебаті в австрійськїм парляменті над цловою тарифою в 1906 р. виступив посол Зайц з внеском за счеркненєм цол на збіжжє. Внесок упав голосами буржуазних партій. В 1907 р. поставив посол Шрамель внесок за знесенєм сих цол. Внесок сей опять відкинено. Те саме було і з резолюцією посла Зайца в справі знесеня цол на збіжжє, поставленої при дебаті над бюджетом в 1909 р.

Доля соціалдемократичних внесків найкраще показує, яка непереможна сила аграріїв в Австрії.

З цловою політикою аграріїв тісно звязана їх політика в справі торговельних трактатів.

Дбаючи єдино й виключно про свої грошеві інтереси, аграрії загалом противні торговельним

трактатам. Змаганя їх в Австрії віднесли повний успіх. Австрійське правительство заборонило довіз худоби і мяса з Росії, балканських та всіх інших держав до Австрії на підставі так зв. автономного законодавства про зарази на худобу. На підставі сього законодавства панує в Росії і в балканських державах вічна зараза на худобу. Тай загалом подані в ньому такі услівя довозу худоби, які довіз сей зовсім виключають. Ся заборона довозу худоби й мяса зза границі спричинила в Австрії нечувану дорожню мяса.

Щоб про се переконатись, вистарчить порівнати ціни мяса в Англії, спроваджуваного з Аргентини з цінами в Австрії.

Ціна волового мяса в північних провінціях Англії виносить в дрібній торгівлі 85 сот. за кільограм. В біднійших околицях Англії ціна мяса ще дешевша. В Австрії-ж 1 кільограм волового мяса коштує від 1 К 90 сот. до 2 К 80 сот. При таких стані річий — хлоп і робітник англійський їсть добре й дешеве мясо та не голодує, а в Австрії хлоп і робітник задовольняєть ся найгіршою поживою та хронічно голодує.

А хто-ж заінтересований в високих цінах на худобу й мясо?

Очевидна річ, що в тих цінах зовсім не заінтересований пролетаріят так міста як і села. Робітник міста а так само й села хоче їсти здорове й дешеве мясо. Коли робітник села майже не бачить на свої очи мяса, то тільки тому, що воно дороге, на котре його, як найгірше оплачуваного, зовсім не стати.

Аграрії одначе всіх народностей в Австрії, в їх числі й „українські“ голосять на весь сьвіт, що в високих цінах на худобу й мясо заінтересовані не тільки багаті хлопи, але всі, до найбільшого.

Як воно в дійсности є, показує нам слідуюча таблиця, котра представляє стан галицької

худоби після обчислень з 1902 р. відповідно до поодиноких категорій сільських господарств :

Господарства	Число господарств	Скількисть худоби в тих госп.	Скількисть свиней в тих госп.	На 1 господарство припадає худоби	свиней
нижше 2 ha	ОКОЛО	598.000	564.035	252.525	0·9 0·4
2—5		404.000	928.680	384.861	2·2 0·9
5—20		189.000	802.758	315.921	4·2 1·7
20—100		10.700	94.718	29.734	8·8 2·7
висше 100		2.669	228.041	33.573	85·4 12·5

До того стану галицької худоби дуже наближається загальний стан худоби в цілій Австрії.

Наведені числа показують нам дуже наглядно, що карлові і парцельові господарства (нижше 2 ha), на котрі не припадає навіть одна штука худоби, не мають ніякого зиску з високих цін на худобу. Зникаючо малий зиск можуть мати дрібні господарства. На ті господарства припадає всього 2 штуки худоби. Однак високі ціна на хліб і пашу не дозволяють їм годувати більше худоби. Заінтересовані отже в високих цінах на худобу середні господарства (від 5—20 ha), ще більше великі хлопські господарства (від 20—100 ha) а найбільше — власителі великих земельних посіlostей (висше 100 ha).

Аграрії однак а за ними всякі демагоги (між ними й наші) висувають проти отвореня границі аргумент, що отворенє границь спричинить упадок хову і плекання австрійської худоби.

Але демагогічний сей аргумент таксамо неправдивий, як усі інші аргументи аграріїв.

Що тут ходить не о плеканє худоби а о чистий зиск, лихву аграріїв, про се переконують нас найкраще урядові цифри центрального статистичного бюра при міністерстві торгівлі.

Статистику довозу і вивозу за рік 1908 представляє в коронах отся таблиця :

	Довіз :	Вивіз :
Худоби рогатої	1,815.612	77,365.089
Овець	128.664	2,825.976
Свиней	2,177.049	962.653
Кіз	28.567	17.050
Коней	6,947.220	40,149.470
Ягнят	24.330	300.084
Ослів, мулів і т. д.	56.840	195.530
Дробу	4,093.925	23,692.150
Разом	15,272.177	145,445.002

Виходить отже з тих цифр, що австрійські аграрії вивозять десять разів більше худоби поза межі держави, як спроваджує її сама Австрія. Ясно, що ходить тут тільки о зиск аграріїв. При замкненню границь можуть вони не тільки диктувати високі ціни на худобу і мясо в державі, але вивожувати її ще до чужих держав.

Ми вже згадували, що на аграрній політиці високих цол і забороні імпорту худоби і мяса з чужих держав до Австрії поносить великі шкоди австрійський промисл через те, що чужі держави знов накладанем високих цол на австрійські товари унеможливають їх вивіз поза межі Австрії. Так пр. Румунія, Сербія, Росія на заборону австрійського правительства довозу худоби до Австрії відповіли автономною цловою тарифою на австрійські товари, себто замкнули просто свої границі для експорту товарів з Австрії. Спричиняє се застій в австрійським промислі та безробітє. Подвійно отже терпить робітник через політику аграріїв: голодує через дорожню і через брак праці. Енергічні заходи соціалдемократичних послів в австрійським парляменті за отворенєм австрійських границь для довозу худоби і мяса з сусідних держав відносять поволи певні успіхи. Вправді всі соціалдемократичні внески (Шрамля - Реннера з 1907 р., Гануша з 1909 р., Шльоснікля і Давіда з 1909 р. в справі закона про зарази на худобу, Зайца з 1909 р. в справі

так зв. уповновласняючого закона) перепадали голосами аграріїв і заступників буржуазних партій, але все таки вони спричинили те, що австрійське правительство поробило вже перші кроки в напрямі отвореня границь для ввозу худоби і мяса з чужих держав до Австрії.

І так рішилось австрійське правительство в цьвітні 1909 р. у перве по цілих десятках літ дозволити на довіз незначної скількості худоби з Румунії до Австрії. На підставі ветеринарної конвенції з дня 13 цьвітня 1909 заключеної провізорично австрійським правительством з Румунією дозволено на довіз 10.000 штук худоби і 50.000 штук свиней в стані битім в першім році, а в кождім слідуючім 35.000 штук худоби і 120.000 штук свиней в такім же стані; крім сього ще в кождім році 100.000 штук овець теж в битім стані. Через заключене сеї конвенції заключила Румунія з Австрією торговельний трактат, на підставі котрого знизила вона значно ціна на австрійські індустріяльні товари. І хоч австрійське правительство признало окремим законом австр. аграріям за мнине понесене шкоди через заключене сеї конвенції 6 міліонів корон річно на рільнічі ціли державного відшкодованя, то все таки аграрії обструкцією не хотіли допустити до ухваленя торговельного трактату з Румунією в парламенті. Доперва через ухваленє зміни регуляміну в грудні 1909 р. і зломанє обструкції аграріїв, прийнято торговельний трактат з Румунією проти голосів аграріїв усіх народностей, в їх числі й українських послів.

Провізорично заключило австрійське правительство ще 14 марта 1908 подібний трактат із Сербією. На підставі його дозволено Сербії на довіз до Австрії 35.000 штук худоби і 70.000 свиней в битім стані. Сербія знов зі свого боку окремим цловим договором знизила ціна на австрійські товари. Аграрії і на трактат з Сербією не хотять ніяк згодитись. Доперва в грудні 1909 р. дав пар-

лямент правительству повновласть, заключити торговельний трактат із Сербією та іншими балканськими державами.

Коли зважимо, що в Австрії беть ся річно в публичних різнях пересічно 2,185.787 штук худоби і 4,226.537 штук свиней і з тим числом порівнаємо 70.000 штук худоби і 100.000 штук свиней довозуваних разом річно з Румунії і Сербії, то наглядно можемо перекопати ся, що незначна ся скількість довозуваного мяса з Румунії і Сербії не може вплинути на обниженє теперішних високих цін на худобу й мясо. Може се наступити тільки тоді, коли Австрія заключить торговельні трактати і з іншими державами та зовсім отворить свої границі для довозу заграничної худоби й мяса. Заключенє торговельних трактатів Австрією з іншими аграрними державами, як Росією, балканськими державами, Аргентиною лежить в інтересі працюючих мас, в інтересі споживачів ще з іншої дуже важної причини.

Австрійські краї і Угорщина творять спільну цлову область. Товари з Угорщини до австрійських країв і на відворот спроваджуєть ся цілком свободно, без оплати цла. Та спільність лінії цлової забезпечена на підставі угоди правительств обох країв в 1907 р. на 10 літ, то є до 1917 р.

Таким способом Австрія є головним ринком для збуту угорських продуктів сільського господарства, а Угорщина — головним ринком для збуту австрійських індустриальних товарів.

Одначе так в Австрії як і на Угорщині є сильні партії, котрі змагають до того, аби в 1917 р. спільність цлової лінії знести, аби оба краї відгородили себе взаємно цлами. Австрійські аграрії хотять наложити високі цла на продукти спроваджувані до Австрії з Угорщини, а угорські фабриканти хотять знов наложити високі цла на товари спроваджувані з Австрії до Угорщини. Проти сих забаганок австрійських аграріїв і угорських фабрикантів мусить з усею рішучістю виступити робочий

люди цілої Австрії. Коли б відгороджено оба країнами, раптовний брак головного ринку для збуту австрійських товарів мусів би викликати в цілій Австрії страшну кризу, безробітє, зменшенє робітничої платні, застій в австрійськїм промислї. Подвійне отже завданє соціалдемократії в боротьбі її проти аграріїв і фабрикантів: через зломанє сили австрійських аграріїв забезпечити для австрійських товарів угорський ринок, а через заключенє торговельних трактатів з иншими аграрними державами як Росією, балканськими державами, Аргентиною забезпечити австрійський промисл перед кризою, яку може спричинити відгородженє цлами Угорщини від Австрії, так пожаданє угорськими фабрикантами.

Се одно з головних завдань аграрної політики соціалдемократії Австрії.

Так отже пізнали ми в головному причини нинішньої невиносимої дорожнї, яку викликали злочинною своєю політикою аграрії Австрії.

Злочинній сїй і вузко клясовій політиці аграріїв веденої під знаменем зеленого прапору, отсій аграрній політиці виголоднюваня і здирства народних мас, виповїла соціалдемократія безпощадну війну, протиставляючи їхній політиці свою аграрну політику, політику хлїба, здоровля і добробуту широких мас працюючого люду.

VII. Приватна чи колективна власність.

Колективізм, себто передача засобів продукції і праці, землі, фабрик, копалень і средств комунікації та транспорту, на власність усього суспільства, — се один із засадничих постулатів соціалістичної доктрини, се остаточна ціль пролетаріату.

Колективізм, се не плід фантазії поетів, або бажанє добрих людей, але реальна konieczність розвитку сучасного суспільного ладу, основаного на приватній власности, на визискуваню одних другими.

Нині вже й буржуазні економісти готові згодитися з тим, що розвій великого промислу по містах веде до колективізму. Думку одначе основателів наукового соціалізму Маркса і Енгельса і їх учеників, що колективізм неминучий теж і в сільському господарстві, вони рішучо відкидають, та стараються виказувати, що розвій сільського господарства веде до індивідуалізму, себто до утримання тут приватної власности. Одинокий їх аргумент на підперте сього погляду той, що економічний розвій в сільському господарстві веде до його роздроблення а не до концентрації, до якої веде по містах в промислі. Що сільське господарство не виявляє в с ю д и концентраційних тенденцій свого розвитку, але противно тенденції в напрямі роздроблювання земельної власности, се не підлягає ніякому сумнівови. Але з другого боку, сей факт не може ніяким способом служити доказом того, що межі села є тим китайським муром, поза котрий не може і не сьміє передерти ся побідний соціалізм.

Дуже вірно відповідає на сей закид Каутський :

„Суспільство людей — се не звівиринний або ростинний, але особливого рода організм а не простий агрегат індивідів і як організм мусить воно бути одноцільно зорганізоване. Се абсурд, думати, буцім то в суспільстві може розвивати ся одна частина в однім напрямку а друга в протилежнім. Воно може розвивати ся тільки в однім напрямі. Одначе ще не є необхідним, аби одна частина організму видала з себе необхідну для її розвитку рухову силу; вистарчить, коли одна частина організму витворить потрібні сили для цілого.

Коли розвій великого промислу йде в напрямі до соціалізму і коли він являється пануючою силою в нинішньому суспільстві, то він завоює для соціалізму і достосує для його потреб і ті області, котрі неспосібні є витворити з себе самих умови для сього перевороту. Він мусить зробити се в власнім інтересі, в інтересі одноцільності і гармонії суспільства“.¹

Здійснене одначе соціалізму може наступити тільки при диктатурі пролетаріату, коли він захопить у свої руки політичну владу. Усуспільнене засобів продукції і праці, землі, фабрик, копалень буде першим ділом пролетаріату. Коли тільки пролетаріат завоює політичну владу, він просто вивласнить так промислового фабриканта як і великого властителя земельного, діди́ча. Чи вивласнене се буде винадгороджене, відшкодоване чи ні, буде се залежати єдино від поведення самих фабрикантів і діди́чів.

А що-ж стане ся з землею дрібного властителя земельного, селянина? Чи вона теж буде вивласнена? Чи соціалдемократія відбере дрібному селянинові той кусник землі, котрий є для нього нужденним варстатом праці а не засобом визиску?

¹ K. Kautsky: Agrarfrage ст. 295.

Булоб сьмішним, як би про се хотіла соціал-демократія хочби думати. Правда, є багато всяких демагогів, котрі обвиняють о се соціалдемократію, але ті вульгарні закиди треба покласти не на карб їх злої волі, але просто незнання.

Соціалдемократія зовсім не закриває того факту, що положене дрібного селянина при нинішнім, капіталістичнім ладі, зовсім безнадійне і що спасти його дрібну власність при конкуренції з нею великої земельної власности цілком неможливо. Завдане отже соціалдемократії лежить в тому, щоби показати дрібному селянинові всі користи спільної власности і спільного, товариського землеволодіння. Велику ролю в сьому напрямі можуть і повинні відограти дрібно-селянські кооперативи і кооперативні союзи. Коли дрібні селяни навчать ся вести кооперативну господарку на сполучених своїх разом парцелях при застосованю до неї машин, меліорацій та всіх здобутків новочасної техніки, та пропорціонально до відданих ними для сеї господарки парцель і вложеної в неї роботи ділити муть ся спільними доходами і спільними користями, то сей спосіб господарки поліпшить не тільки їх економічне положенє, але привчить і приготує дрібного селянина до будучої соціалістичної господарки.

А коли дрібний селянин не позбуде ся заслїплення і пересудів що до свого кусника землі? Чи зможе він удержатись на ньому?

Нині держить ся дрібне сільське господарство — каже Каутський — дякуючи тому, що властитель його при своїй праці на ньому, ще й наймаєть ся на ланах дідича за денну платню, або доповняє дохід зі свого господарства доходами з домашнього сільсько-промислового занятя. Колиж виступає він як самостійний господар а не робітник, то може він вижити тільки при надмірній своїй праці, при недостаточнім відживлюваню, при постійнім голодованю. Через перехід капіталістичних підприємств на суспільну власність, дрібні сільсько-го-

сподарські підприємства попадуть у зависимість від суспільної продукції, будуть нею поглищені або перемінять ся в її простий додаток. Та тоді чисто хліборобські дрібні господарства втратять всяку свою притягаючу силу для їх властителів. Уже тепер жите міських пролетарів на стільки стоїть вище від житя селян, що вони втікають з сіл до міста. А коли їх окружать зі всіх сторін соціалістичні лятіфундії, оброблювані вільними членами кооперативних спілок, тоді замість утечі з парцелі до міста пічне ся утеча з парцель до кооперативних великих господарств, і варварство буде прогнане з своїх останніх кріпостей, в котрих нині недоступне воно для цивілізації.

„Соціалістична велика продукція принесе дрібному селянинові не експропріацію, але визволенє від пекла, до котрого нині приковує його приватна власність“.²

² тамже, ст. 300.

Аграрні програми соціалістичних
партій.

Данїя.

Аграрні параграфи Данської С.-Д. Р. Паршії.

Фідеїкоміси і землі, що належать церквам, повинні бути відобрані, а інші маєтки, що поступають в продаж, повинні бути куплені державою.

Луки і інші неуправні землі повинна взяти держава в своє володіння, щоб по зможі їх управляти, виорати і т. д.

Держава передає управу і користанє доходами з усіх приналежних і переходячих на неї нерухомостей, о скільки вони надають ся до управ, в руки сільських робітників і доставляє їм для користаня необхідні засоби продукції.

Держава повинна прийти в поміч сільському господарству і старати ся облекшити перехід землі в державну власність. Для сеї ціли установляє вона гіпотечний банк державною інституцією, призначеною для уділяня позичок під усю земельну власність.

Держава старає ся пособляти раціональному ширеню кооперативної продукції так, щоби робітники, заняті в ній, діставали повний продукт своєї праці, по потрученю в користь суспільства оплат, котрі повинні бути нормовані.

Частина землі, що приналежить державі, призначає ся для візрцевих господарств, ведених на кошт держави. Рівночасно установляє ся сільсько-господарські школи, в котрих дістають як селяне так і робітники безплатну початкову і дальшу науку.

Держава випрацьовує системи будови і ведення домів для арендарів, помешкань для найманих робітників і служби, а також правила для користування ними і відповідного догляду над ними.

Франція.

Аграрна програма Французької Робітничої Партії)*

випрацьована на 10 з'їзді партії в Марселі в 1892 р. і доповнена на 12 з'їзді партії в Нанті в 1894 р.

Маючи на увазі,

що по вірному змислі загальної програми партії, продуценти можуть бути о стільки вільні, о скільки опанують засоби продукції;

що коли в області промислу ці засоби продукції досягнули вже такий ступінь капіталістичної централізації, що вони можуть бути передані в руки продуцентів тільки в колективістичній або суспільній формі, — то в області сільського господарства для сього нема ще місця, по крайній мірі, у Франції, де засоби продукції, то є земля знаходяться в руках продуцентів;

що коли сей стан річей, який характеризуєся дрібною власністю, призначений неминуче на упадок, то соціалізм не повинен прискорювати його, бо завдання його не в тому, аби відділити власність від праці, але навпаки в тому, щоби зєдинити оба ці фактори кожної продукції, бо розділ їх веде до неволі і бідности робітників, що опинилися в положенню пролетаріату;

*) Французька Робітничая Партія репрезентувала через довгий час один відлам французьких соціалістів. В р. 1904 наступило зєднанє соціалістичних сил у Франції, алеманістів, гедистів, блянкістів, брусістів і незалежних в зєдинену Соціалістичну Партію, або Французьку Секцію Робітничої Інтернаціоналки.

що коли з одного боку є обов'язком соціалізму, впровадити сільських пролетарів в посідане великих маєтків, в колективістичній або суспільній формі, відобраних у гулящих панів-власників, в той сам спосіб, як се має ся зробити з залізницями, копальнями, фабриками, то з другого боку обов'язком його є теж піддержувати селян, котрі самі обробляють землю, в посіданню їх дрібної власности, проти державного фіскуса, лихварів та дідичів ;

що є рація розширити сю охорону й на тих продуцентів, які під іменем фермерів та арендарів обробляють чужу землю і які, хоч і визискують денних робітників, то примушені до сього, до певної міри, через сю експльоатацію, котрій вони самі підпадають ;

Робітнича партія, що не жде, як анархісти, перетворення суспільного ладу через ширене що раз більшого злидарства, але жде визволення праці і суспільства через організацію і зєдинену силу сільських та міських робітників, та через захоплене політичної власті і законодавства в свої руки, — приймає слїдуючу аграрну програму, котра має на цілі, зєдинити до боротьби проти спільного ворога, земельного фєвдалізму, всі елементи сільсько-господарської продукції, всіх, що під ріжними іменами обробляють землю :

1. Мінімальна заробітна платня, установлена хліборобськими робітничими спілками і муніципальними радами так для денних робітників як і рокових (пастухів, слуг і т. д.).

2. Утворенє сільських посередницьких судів.

3. Заборона громадам продавати свої землі громадські ; здаване від держави в посідане громадам державних, приморських і інших земель, що їх тепер не оброблюєть ся ; уживанє надвижки від громадських бюджетів на побільшенє громадської власности.

4. Передача громадою на ужиток спілкам безземельних родин земель, дарованих державою,

власних, або куплених нею, з заборonoю уживати наємних робітників та з обов'язком платити чинш на користь бюджету громадської заповомогі.

5. Пенсійна каса хліборобська для інвалідів та старців, що удержувати ме ся із спеціальних податків на доходи з великої посілости.

6. Організація кантонами безплатної лікарської помочи і достарчуване лікарств по власній ціні.

7. Винагороджуване державою, департаментом або громадою родин резервістів підчас служби.

8. Закупно або винаймуване громадою за допомогою держави хліборобських машин, що давати муть ся на вжиток дрібним селянам; утворенє хліборобських робітничих спілок задля закупна удобрень, збіжа, насіння і т. и. та задля продажі продуктів.

9. Знесенє податків при переході маєтків вартости низше 5000 франків.

10. Знесенє усіх посередних податків та перетворенє безпосередних у прогресивні від доходів понад 3000 франків; до здійснення сього домагання, скасованє податку від землі для хліборобів, що самі обробляють її, та зменшенє його для тих, котрих земля обтяжена гіпотечними довгами.

11. Зменшенє законної норми грошових процентів.

12. Зменшенє перевізної тарифи на удобрення, машини і сільсько-господарські продукти.

13. Зменшенє, як у Ірляндії мировими комісіями фермерської арендної платні і зинагородженє відходячих фермерів та арендарів за поліпшення їх в маєтку.

14. Знесенє артикулу 2102 цивільного кодексу, що дає властителям право на врожай і заборона секвестрації хліба на пні; утворенє для хлібороба ненарушного запасу, який складає ся з господарських машин, збіжа, удобрень і худоби, потрібних при виконуванию його роботи.

15. Ревізія ґрунтів а до виконання сього частинна ревізія громадами.

16. Як найскорше випрацьованє пляну публичних робіт, що мають на меті поліпшенє ґрунту і розвій сільсько-господарської продукції.

17. Свобода польованя і риболовлі без жадних інших обмежень, як тільки потрібних для захованя дичини і риби та охорони жнив; заборона польовань упривілейованих і їх служби.

18. Дарові курси агрономії і хліборобські досвідні поля.

Аґрарна резолюція Французької Зєдиненої Соціалістичної Партії, принята на зїзді в Тулюзі в 1908 р.

Маючи на увазі,

що рільні наймити вивласнені зі своїх засобів продукції, є теж пролетарами, як наємні робітники, заняті в копальнях, залізницях, фабриках і великих магазинах;

що голодові платні роблять з них під-людей в цілім значіню сього слова;

що непосідаючі фермери і арендарі є визискувані на рівні з рільними робітниками через великих земельних властителів, котрі віднаймаючи їм ферми або даючи їх у державу на арендних засадах (пів на пів), ганебно визискують їх;

що дрібні властителі, котрі обробляють самі свою землю, не є необмеженими властителями своєї задовженої землі, що є здирані через лихварів і капіталістичних посередників, засуджені є через те на вбиванє себе мозольною працею, при котрій кождий працює за двох та визискує сам себе гірше як працьодавець, доки врешті не уляже конкуренції великої земельної власности;

що робітники на рілі, почавши від наймитів а скінчивши на дрібних властителях, зачисляючи сюди і арендарів і фермерів непосідаючих, мають інтерес в здійсненю суспільного перевороту, до

котрого змагає Соціалістична Партія, V з'їзд Соціалістичної Партії (Французької Секції Робітничої Інтернаціоналки) відбутий в Тулузі рішає,

вести ненастанну акцію через брошури, відчити і т. д. серед видіджених сільських клас наймитів, арендарів, фермерів і дрібних властителів, взивати їх до рядів Соціалістичної Партії для прискорення політичного вивласнення буржуазії, необхідного услівя економічного вивласнення її, — аби усупільнити всякі капіталістичні засоби продукції, виміни і транспорту і пояснювати їм, що повинні єднати ся: перші в синдикатах досить засібних і сильних, аби приневолили господарів і властителів до задосить вдоволення їх домаганям, другі в кооперативах купна, продажі і продукції, приготуючи в сей спосіб переміну своєї індивідуальної власности на спільну, шляхом кооперації;

дати повновласть адміністраційній комісії партії до випрацьовання аграрної програми, в котру ввійшли би реформи, що дадуть ся здійснити вже тепер а котрі можуть принести пільгу селянству, що вгинає ся під ярмом капіталістичних властителів;

надто належить як найбільше пропагувати, що тільки при спільній або суспільній власности можна добути з землі максимальний дохід при мінімальній затраті сил.

Бельгія.

Аграрні параграфи Бельгійської Робітничої Партії.

Націоналізація лісів.

Відновлене або розвій громадської власности.

Постепенна експропріяція землі державою або громадами.

Спеціальні міри в користь сільських робітників.

1. Реорганізація рілньничих товариств :

а) Вибори делегатів по рівному числу від властителів, фармерів і робітників.

б) Інтервенція палат в індивідуальних і колективних спорах між властителями, фармерами і сільськими робітниками.

в) Установленє мінімальної заробітної платні по предложеню рілньничих товариств.

2. Регляментація арендних договорів :

а) Установленє аредної платні посередницькими комітетами або реформованими рілньничими товариствами.

б) Винагородженє уходячого фармера за поліпшення, вложені в арендовану землю.

в) Ширша, ніж по цивільному статуту, участь властителів в стратах понесених фармером.

г) Скасованє привілеїв властителя.

3. Провінціональне обезпеченє і державне переобезпеченє проти епізоотій, градобитя, повеній і иньших сільсько-господарських випадків.

4. Організація громадськими властями безплатної сільсько-господарської науки. Закладанє або розвій експериментальних піль, взірцевих ферм, сільсько-господарських лябораторій.

5. Закупно громадами рілньничого нарядя для передачі в розпорядимість людей.

Передача громадських маєтків спілкам робітників з умовою не уживати найманих робітників.

6. Організація безплатної лікарської помочи на селі.

7. Реформа закона про польованє :

а) знесенє дозволу на право польованя,

б) знесенє резервових польовань,

в) право селян нищити в кожду пору животины шкідливі для посіву.

8) Втручання громадських властей в організацію сільсько-господарських кооперацій :

а) для закупна насіння і поліпшень,

б) для виготовлюваня масла,

- в) для гуртового закупна і користання рільничими машинами,
 - г) для продажі продуктів,
 - д) спільного оброблювання землі.
9. Організація сільського кредиту.

Голандія.

Аграрна програма Голандської С. Д. Партії.

Ліпша регуляція арендного договору в інтересах селян і робітників. Вона повинна виходити з тої основної засади, що аренду належить оплачувати з чистого доходу продукції. З необхідних коштів продукції, котрі належить відняти із загального доходу повинна бути почислена сума, потрібна для удержання арендаря і його родини а також і нормальна заробітна платня зайнятих в продукції робітників.

Розширенє 1628 і 1629 артикулів цивільного кодексу в інтересах арендаря і заборона оминати сі артикули в аренднім договорі (сі артикули говорять про зменшенє арендної платні або увільненє від неї при неврожаю).

Право арендаря, що покидає аренду, на зворот коштів його праці і вкладу грошового, дякуючи котрим поліпшено арендну землю.

Застереженє в арендному договорі про мінімальне число робітників, котре селянин може тримати через цілий рік. Се число повинно бути установленюване відповідно до величини, характеру продукції та місцевих і інших особливостей.

Утворенє у всіх сільських громад арендних комісій, вибраних земельними власниками, арендарями і робітниками з їх самих. Контракт не повинен мати сили обовязуючої, як довго не буде він одобрений арендною комісією.

Розширенє права громад на експропріацію для поліпшеня умов мешканя, положеня робітни-

ків і для способів проти безробіття. Сільські громади треба привести до такого стану, аби вони мали можливість давати, робітникам що в ній живуть землю і засоби продукції по зможі по низьких цінах. Робітники повинні діставати стільки землі, аби могли з неї вижити.

Скасоване всіх привілеїв на право польованя. Більша самостійність громад в питаннях оподаткування. Полишене права накладати податок на рільників, що живуть поза громадою.

Розширене існуючої охорони праці на сільських робітників.

Румунія.

Проект аграрної програми Румунської С. Д. Партії.

1. Примусове вивласнене всіх великих властителей.

Увага. Під великими властелями розуміємо як приватну посілість, так і посілість різних товариств, монастирів, добродійних інституцій і коронні домени.

2. Коли би се вивласнене переведено через викуп, то ціну має означити мішана комісія złożена із заступників, вибраних безпосередно селянами і властителями. Комісія мусить взяти під увагу оціну податкової комісії і гіпотечних інститутів. Виємок становлять лише коронні домени, котрі по просту належить віддати державі, так як перше належали.

Без відшкодованя мають ся експропріювати добра, землі і ліси, які противзаконним способом відібрано чи то із посіданя держави, чи то селян.

3. Всі ті землі будуть творити земельний національний фонд, яким будуть управляти громади під наглядом держави.

З сего фонду має ся наймати безземельним селянам або сільським спілкам участки величини малого селянського господарства і то на протяг найменше 50 років.

Відновити найм має право передовсім жінка, діти і иньші члени родини.

Кожний селянин має право перенести своє право найму на третю особу але під умовою, щоби та особа була селянином, що сам обробляє землю.

4. Висоту найму установляє комісія вибрана висше згаданим способом. Постанови про висоту найму установлені сею комісією будуть обовязувати також приватних властителів, що винаймають свою землю.

5. Приходи національного фонду ділить ся на дві частини. Одна частина буде ужита на сплату процентів і на амортизацію капіталу ужитого при викупні. Друга часть, по відтягненню видатків центральної організації має бути розділена межі всі громади.

Дохід з сього найму можуть громади уживати лиш на публичні цілі, на плеканє господарства і на збільшенє краєвих доменів.

6. Спеціальне законодавство для плекання селянських спілок, яке з'обовязує державу і громаду помагати їм при закупні насіння, навозу і машин, потрібних до раціональної управи землі.

7. Організація рільничого кредиту, який має достарчувати позичок селянам після рухомого і нерухомого майна селянина, після контрактів найму і висоти числа робочих сил і рільничих продуктів. Задачею сего рільничого кредиту є також творити селянські спілки для спільної продажі продуктів і на закупно насіння і рільничих знарядів. Сей кредит має бути державний. Капітал повстає з податків держави і з річних субвенцій, які має платити національний банк зі своїх зисків.

8. Утворенє комунальних ненарушених пасовиск, які має ся забрати з національного фонду

або з приватної посілости. Також і в сім случаю має ся перевести відшкодоване висше наведеним способом.

9. Продажа або дароване приватним особам ґрунтів або лісів з майна держави є строго заборонене. Ті постанови відносять ся також на всі иньші скарби землі, водопади, ріки, копальні і иньше. Культуру землі і годівлю худоби має держава і громада попирати всіми можливими средствами, прим. через вандрівних учителів, рільничі досвідні стації і т. д. Тим способом має ся дати нагоду селянам послугувати ся всіми новітніми методами і технічними винаходами.

10. Практичну науку рільництва маєть ся попирати спеціальними школами а також через введене її до народньої школи. В останнім случаю мусить ся ужити всіх средств, щоби загальна наука не була через се вкорочена і щоби учителі не визискували робочої сили школярів і шкільних городів.

11. Регуляція рік, водопровідних каналів для рільництва, дренажа і відводнене, артезійські кєрніці для сухих околиць, будова доріг між селами і льокальних залізниць.

12. Ті селяни, які держать в наймі ґрунтові парцелі від громади, держави або приватних осіб мають по скінченю контракту найму право на відшкодоване за меліорації, які поробили властители ґрунту і через які піднесла ся вартість посілости.

13. Ті артикули законів, які дають право властители посілости секвеструвати жнива має ся знести. Установлене мінімума зложеного з рільничих знарядів, навозів, худоби і збіжа, якого в ніякім случаю не вільно нарушити.

14. Установлене мінімальної плати через висше згадані комісії як для денних робітників, так і для річних наймитів (пастухів, парубків).

15. Знесенє ґрунтового податку для тих селян, котрі самі управляють своєю землею.

16. Знижене транспорту для навозу, машин і рілних продуктів.

17. Свобода польовання і риболовлі без ніяких обмежень крім охорони дичини і риби як також охорона жнив перед шкодами через дичину. Заборона резервових місць до польовання і нагінок (крім нагінок на дикі зьвірі).

18. Примусове віддаване приватних великих посіlostий безземельним селянам на ужиток, у тих околицях, де ані держава ані громада не має своїх власних ґрунтових комплексів.

Німеччина.

Аґрарна резолюція Німецької С.-Д. Р. Партії Австрії ухвалена на з'їзді в Грацу 1900 р.

Хоч промислово-капіталістичний розвій Австрії в порівнянню з іншими країнами далеко відсталий а разом з тим, ще багато треба важкої праці для організації промислової робітничої кляси, то все таки нашим обовязком є, вже тепер нести, о скільки се можливо, ідеї соціалізму поміж сільське населенє, котрого економічні умови істнованя так само важкі, як і промислових робітників.

Не входячи в принципіальну оцінку аґрарного питаня, котрого наукові основи по части ще не випрацьовані, з'їзд заявляє :

Завданє соціалдемократичної агітації на селі полягає перш усього на вихованню сільського населеня, соціалістично думати а тому вона повинна бути направлена в ті слої населеня, котрі силою свого клясового положеня найбільш доступні для ідей соціалізму, собто в маси сільських робітників і дрібних селян.

Перш усього С.-Д. повинна змагати до того, аби усунути всі духові і політичні запори сільського консерватизму, повинна енерґічно агітувати

за розширенням шкільної освіти, за прийняттям державною шкільних доходів на себе, бороти ся за загальне, безпосереднє, рівне і тайне виборче право і просвічувати сільське населення газетами, брошурами і т. п., повинна, в згоді з програмою, не обиджаючи релігійних почувань сільського населення, зі всею енергією бороти ся з оглуплюючим народ клерикалізмом. А що дрібні сільські громади являють ся переважно головними місцями для сільської агітації, то належить особливу увагу звертати на місцеву громадську політику.

З практичних аграрних реформ належить виставляти слідуєчі :

1. Змагати до суспільної організації продукції то є до переходу лісів, пасовиск, водних сил в руки держави, країв, громад ; до розширення суспільного землеволодіння при помочи земельної політики, корисної для усього народу. Закладанє сільсько-господарських товариств на демократичних основах.

2. Реформи повинні бути направлені проти привілеїв окремих земельних властителів (знесенє всіх привілеїв, звязаних з сільським господарством, знесенє фідеїкомісів, пропінаційного права, виборчих курій). Передача права польованя і риболовлі громадам.

3. Вони повинні мати за ціль загальний підєм земельної культури в користь усього суспільства а також поліпшенє, подешевінє і облегшенє доставки засобів до житя, та земельні меліорації коштом держави і країв (регуляція гірських рік, дренаж і т. п.). Переведенє справи забезпеченя — прийняте державною забезпеченя у всіх формах, закладанє сільсько-господарських досвідних стацій, відповідаючий вимогам сучасної науки догляд над худобою і мясом, поліпшенє законів про зарази на худобу, — винагородженє селян, що понесли шкоду через їх приміненє, знесенє цла на артикули до їди, зниженє для них тарифів при перевозі, безплатна сільсько-господарська наука, охорона інте-

ресів сільського населення перед Угорщиною, а разом з тим політичне і фінансове відділене Австрії від Угорщини.

4. Фізична і духовна охорона сільських робітників; державне обезпеченє від хоріб, випадків, неспосібности до праці і старости, знесенє службових приписів, сільсько-господарська інспекція, закладанє товариств сільських робітників, повна свобода коаліції для них; сільські суди анальогічні промисловим з правом установляти час праці, заробітну платню, арендні договори і т. п.

Накінець треба звернути увагу на те, що пробудженє сільського населення є важним ділом політичної боротьби. Селяне будуть тим більше шукати звязку з соціалдемократією, чим енергійніше і без всяких заслон буде вона сповняти свій обовязок в боротьбі за домагання гуманности, права і свободи. Тому є завданєм сільської агітації, отверто виступати всюди за всі інші домагання соціалдемократії, та через ненастанну, просвітну працю вирвати сільське населенє з індиферентизму.

Проект аграрної програми, предложений Бреславському з'їзду німецькою соціалдемократією (державною.)

В інтересах сільсько-господарської культури і для піднесення становища сільсько-господарських робітників і дрібних селян, з'їзд поручає товаришам такі домагання для агітації і для діяльности в громадських організаціях:

1. Знесенє всіх, сполучених з земельною власністю урядових функцій і привілеїв (самоуправа дїбр, привілеї в іституціях самоуправи, право патронату, фідеїкоміси, податкові привілеї); дармове знесенє всякого роду спадкового підданства.

2. Підтримуванє і побільшуванє суспільної земельної власности (державної і громадської

власности всякого роду), а надто передачу маєтків так званої мертвої руки (маєтків, що належать корпораціям, інституціям і церквам), маєтків, що належать громадам на праві альменди, лісів, водної сили на суспільну власність під контролею народного представництва.

Запроваджене для громад права найпершого набування тих маєтків, які призначають ся до ліцитації.

3. Управа державних і громадських земель власним коштом або передача їх в аренду товариствам сільсько-господарських робітників і дрібних селян, а там де ні те, ні друге не можливе, віддане господарям, котрі управляють землею без допомоги найманих робітників під доглядом держави або громади.

4. Державний кредит для громад чи примусових союзів в цілях земельних поліпшень, регулюванє, будованє і удержуванє гаток і насипів. Віднесенє на рахунок держави чи імперії видатків на удержанє суспільних способів комунікації (дороги, корита річок).

5. Націоналізація гіпотечних і земельних довгів з установленєм стопи процентової на рівні видатків на кредит.

6. Удержавленє забезпеченя рухомого і нерухомого майна (обезпеченє від огню, градобою, поводи та иньших нещасть, що виникають в наслідку явищ природи, обезпеченє худоби і т. д.) і розширенє асекурації на всі галузи виробництва.

7. Підтримуванє і розширенє існуючих прав до користованя з лісів і пасовищ при зрівнанню прав усіх приналежних до громади.

8. Право польованя на своїй і арендованій землі. Охорона від шкоди, яку робить дичина і повне винагородженє в разі таких шкід.

Резолюція К. Каутського.

Предложений аграрною комісією проєкт належить відкинути. Програма ся подає селянству надію на зміну його положення, на скріплене його приватної власности; вона вважає інтереси земельної культури при сучаснім суспільнім ладі за інтереси пролетаріату; інтереси земельної культури так само як і інтереси промисловости при панованю приватної власности на засоби продукції є інтересами посідаючих засоби продукції, експльоататорів пролетаріату. Далі, проєкт аграрної програми полишає державі експльоататорів нове оруде панованя і дякуючи сьому, утрудняє класову боротьбу пролетаріату; і, на кінець, сей проєкт ставить капіталістичній державі завдання, котрі може успішно сповнити тільки держава, в якій пролетаріат завоював політичну власть.

З'їзд признає, що сільське господарство має свої особливі, відмінні від індустрії закони, котрі треба виучувати, і з котрими треба числити ся, коли соціалдемократія має розвинути на селі успішну діяльність. Тому, з'їзд пропонує зарядови партії, щоби він, приймаючи вказівки, зроблені аграрною комісією, поручив декільком відповідним людям, перестудіювати існуючий матеріал про аграрні відносини а результати свої оголосив друком в ряді випусків: „Збірники аграрно-політичних творів німецької соціалдемократичної робітничої партії“. Заряд партії одержує повновласть, зробити необхідні грошові видатки, щоби товариші, котрим поручена згадана робота, могли її сповнити.

Швайцарія.

Аграрні параграфи програми Швайцарської С.-Д. Р. Партії.

В сільському господарстві до сеї пори велика продукція не виказала своєї висшости над дрібною, в такій мірі, як в промислі. Одначе положенє селян після переходу натурального господарства до грошового і під впливом конкуренції з чужих країн стало тяжше і менше забезпечене. Число самостійних сільських господарів поступенно паде: одна частина їх емігрує, а друга пролетаризує ся.

Майже скрізь в швайцарському сільському господарстві панує дрібне господарство. Для дрібного селянина земельна власність не служить як засіб для присвоєня чужої праці а є тільки засобом до сього, аби заробити собі на вижитє. Він, як сільський робітник належить до визискуваних клас населєня. Тому одначе, що тут нема умов для суспільної продукції, то цілею аграрної політики, яка погоджує інтереси селян з інтересами усього суспільства, повинно бути, аби збільшити продуктивність сільсько-господарської праці і хоронити її від того, щоби поліпшеня в господарстві не привели тільки до ще більшого задовження та визиску капіталу.

Тому соціалдемократична партія буде піддержувати всі ті державні реформи, при помочи котрих забезпечуєть ся дрібному селянинові вигоди великої продукції: лучба дрібних ґрунтів, кооперативна годівля худоби, уживанє машин, забезпечєнє і всякого рода кооперативна діяльність.

З другого боку вона домагає ся націоналізації гіпотек і регулярної амортизації їх, доки процент не буде обернений в незначний податок для держави і громади.

Природний розвій, котрий буде йти при демократичних формах, приведе селян до раціональних продукційних спілок і накінець до суспільної власности і суспільної продукції.

Угорщина.

Аґрарні параґрафи програми Угорської С. Д. Р. Партії.

Знесенє інститута звязаного землеволодіння.

Постепенне розширенє громадської власности: перехід лісів, водних сил в громадську власність.

Зрівнанє в правах сільських робітників з промисловими.

Заказ розплати з робітниками чеками і натураліями, як в сільському господарстві, так і в індустрії і інших галузях промисловости.

Знесенє панщизняної роботи.

Заказ продажі державних, областних і громадських земель, котрі належить віддавати в аренду товариствам робітників.

Перехід права польованя і риболовлі на громади.

Чехія.

*Аґрарна резолюція Чеської С. Д. Р. Партії
ухвалена на IX з'їзді, 1909 р.*

Австрійське аґрарне законодавство і австрійська цлова політика ведена є тільки на користь великих обшарників і сільських богачів а утискає дрібних селян, халупників і сільських робітників. Для тих бідних сільських верств нема місця в партіях, котрі працюють в користь обшарників або богатих попівських вельмож; інтереси великих обшарників, монастирів, високих церковників і богатих селян не дадуть ся погодити з потребами сільського пролетаріату.

Політичні інтереси сільського пролетаріату утотожнюють ся цілковито з інтересами промислового робітництва.

Сільський робітник має таку саму потребу вибороти собі коаліційні свободи, висвободити ся з ярма приписів двірської служби, вибороти собі обезпеченє на випадок слабости, від випадку, на старість, і обезпеченє вдів і сиріт, а також унормованє відносин праці, як і промисловий робітник.

Дрібний селянин зносить так само як і робітник весь тягар мілітаризму, так само є позбавлений прав політичних, зарівно тиснуть його публичні тягарі і посередні податки.

Знесенє мілітаризму, загальне, тайне і безпосереднє право голосованя до всіх тіл законодавчих і автономічних, усуненє податку, що тисне бідні верстви, заведенє особистого прогресивного податку з доходів, з застереженєм відповідного мінімум егзистенції, як також прогресивний податок спадковий з більших спадків є рівно вигідні для робітника як і для дрібного рільника.

Партія соціалдемократична хоче як до тепер так і далі працювати зі всіх сил для господарського і духового піднесеня та визволеня бідних сільських верств. Внески соціалдемократичних послів на зревідованє і поправу службових відносин, на оборону теперішнього господарства, що до прав бідних халупників, на зміну ловецького закона і на охорону прав наємників ґрунтів є доказом, що потреби і малих рільників є найліпше боронені соціалдемократичною партією. Загальне примусове обезпеченє проти елементарних нещасть, до яких вчисляємо і обезпеченє худоби, де би дрібний рільник платив відповідно меншу премію, ніж більший рільник і великий обшарник, обезпеченє від слабости випадку, на старість обезпеченє вдів і сиріт — є засобами, котрі можуть усунути небезпеку, яка грозить дрібному рільникови від елементарних нещасть, є засобами, які забезпечують в старости і на випадок неспосібности до праці відповідний дохід.

Нинішня система субвенції виходить тільки в користь богатих рільників і великих обшарників з кривдою всіх інших горожан.

Цілію аграрного законодавства мусить бути, аби дрібний рільник міг управляти більше раціонально землю, передовсім при помочи машин, аби міг набути загальну і фахову освіту, аби при ужиттю як найменших сил господарство приносило йому більший дохід без підвиснування цін плодів господарських з кривдою широких верств робітничих. Взаїмному співділанню консумційних товариств робітничих з такимиж товариствами дрібних рільників удасться увільнити від посередників, що підвисшують ціни на плоди господарські зі шкодою продуцентів і консументів. Всі ті средства можуть одначе служити тільки до певного поліпшення господарського становиска дрібного рільника. Цілковите визволенє його з політичної, економічної і соціальної зависимости і нужди, тревале поліпшенє економічних відносин, та цілковита рівність з іншими рільниками може бути переведена тільки в суспільности соціалістичній, яка забезпечує рівність всіх та независимість від капіталу.

З огляду на потреби сільського бідного люду і на працю для ідеї соціалізму, з'їзд визнає потребу закладання спілок халупників, узнає одначе потребу їх зцентралізованя і потребу одноцільного розвою в соціалістичнім дусі. Спілки ті мають служити для соціалістичного вихованя у всіх напрямх а головно мають звернути свою увагу на роботу в громадських радах. Членство в організації халупників не може увільнити ще від членства в політичній і фаховій організації, але є обовязком членів організації халупників, щоби всі члени були членами місцевих організацій політичних а о скільки працюють яко платні робітники були також членами в своїх організаціях фахових.

Польща.

Проект аграрної реформи для Галичини *В. Гумпльовича.*

I. Зносить ся дотеперішню соймову ординацію виборчу, а на її місце заводить ся загальне, рівне, безпосереднє і тайне право голосованя до сойму.

II. 1) По переведеню виборів до сойму на підставі сеї нової ординації виборчої, краєвий Виділ, через новий сойм вибраний, відбирає примусово на власність краю усі ті посілости земельні в Галичині, котрих обєм є більший, як 80 гектарів (то є 140 моргів), а котрі мають що найменше 40 гектарів або 70 моргів орної землі.

2) Тим дідичам, котрим примусово відібрали їх посілости, визначає ся річну пенсію без огляду на се, чи обєм їх ґрунтів був більший або менший. Пенсія річна, виплачена з краєвих фондів має виносити: а) для голови родини досмертна рента 2000 корон річно; б) для кожного дорослого члена родини досмертна рента 1500 корон річно; в) для кожного малолітнього сина або доньки стипендія 1000 корон річно аж до скінчення 25 року житя, а також право безплатної науки у всіх краєвих школах, як також право побираня науки коштом краю у всіх висших наукових заведенях. Вивласнені через край дідичі не можуть мати ніяких більше претенсій до публичних фондів.

3) Землю, яка в сей спосіб перейде на край, ніколи вже нікому не вільно продати на приватну власність.

III. Що до сего, в який спосіб має бути уживана відібрана дідичам земля, мають обовязувати ось які засади:

1) Ліси і води лишають ся під безпосереднім зарядом краєвого Виділу, котрого обовязком є, узгляднювати потреби місцевої людности, а го-

ловно переводити і мати опіку над регуляцією рік і потоків, а даліше заосмотрювати жителів сільських громад в дерево на будови і на паливо, а також в листе для стеленя. О скільки Виділ краєвий бувби сеї гадки, що стан в якійсь околиці не позволяє на вирубуванє дерева для селян, Виділ краєвий мавби тим самим обовязок постарати ся для сільської людности в тих околицях иньших матеріялів будівельних і на паливо. Вкінци обовязком Виділу краєвого є, впорядкувати стан звірини в краєвих лісах в такий спосіб, щоби рільництво нїякої шкоди від звірини не терпіло.

2) Пасовиска мають перейти у віковічну посесію (державу) громадам з тим, що право до користаня з пасовиска має служити усім мешканцям громади без ріжницї.

3) А) Поля і луки будуть поділені на наділи і віддані в 50 літню посесію мешканцям сільських громад, як також тим мешканцям двірських обшарів, що доси були безрільні або малорільні (що не посідали зовсім ґрунту, або дуже мало). Ті наділи, о скільки були призначені для людей, що доси зовсім не посідали рілі, мають виносити на пересічно добрій землі, що находить ся в околицях, користо положених, по 5 гектарів, або $8\frac{3}{4}$ моргів. На дуже врожайних ґрунтах лежачих недалеко більших міст або побіч залізничих стацій, може за згодою селян така скількість знизити ся на 4 гектари або 7 моргів, а виїмково навіть на $3\frac{1}{2}$ гектар, або $6\frac{1}{8}$ моргів. Натомість на ґрунтах менше врожайних, або менше корисно положених, може бути обсяг наділів піднесений аж до 12 гектарів, або до 18 моргів.

О скільки наділи мають бути випущені в посесію господарам, дотепер мало-рільним, (се є таким, що посідають вже трохи землі на власність), то скількість моргів, яку вони посідають, має бути відтягнена від скількості моргів, яку виносить новий наділ ґрунтів. Підстава наділів має бути така, щоби можна виживити одну родину, яка жиє ви-

ключно з сего господарства, а яка оброблює землю власною працею, без помочи парубків.

Б) Високість державного чиншу буде установлена через Виділ краєвий в порозуміню з сільськими громадами. Сей чинш однак не повинен перевищувати одної десятої вартости сподіваних плодів. Раз установлений чинш не буде підвищений перед 50 літним речинцем. Також перед 50 літним речинцем не сьміє Виділ краєвий виповісти хлопови, що має ґрунт в посесії, хиба, що сей залягає від 3 літ з чиншом. Хлоп, що має сей ґрунт в посесії, має право виповісти раз на рік посесію з гори в означенім часі. Коли він уступає з ґрунту, має право жадати оцінки переведених через нього меліорацій (уліпшень) через безсторонних знатоків і заплати йому тих меліорацій на підставі сеї оцінки.

В) Перед часом 50 літнього контракту наділ державний може бути зменшений або поділений лиш на власне бажане державця або, за його згодою, при відповіднім зниженю, або поділі чиншу.

Г) Той хлоп, що взяв ґрунт в посесію, а добровільно уступає перед часом 50 літнього контракту, має право іменувати свого наступника. Виділ краєвий буде обовязаний узнати сего заступника, о скільки сей є спосібний і охочий до власноручної управи обнятих ґрунтів, о скільки ніяких ґрунтів не посідає, ані не взяв в посесію.

IV. 1) Зносить ся двірські обшари і прилучує до сусідних громад.

2) Зносить ся зовсім і на вічні часи службові ординації, а признає ся рільним робітникам ті самі особисті свободи і політичні, яких уживають усі прочі мешканці краю.

Аґрарні параґрафи Польської Партії Соціялістичної (Р. Р. С.).

В області сільських відносин Польська Партія Соціялістична змагає :

1. До заводової організації рільних робітників на таких самих засадах, на яких оперті організації промислових робітників.

2. До заведення охорони праці рільних робітників згідно з засадами, виложеними в програмі партії, з узглядненем особливих умов праці на рілі.

3. До заведення в рільній продукції як найвидатнішої господарки з найбільшою zarazом користю для селян і усього суспільства :

а) через заосмотрене безземельних і малоземельних достаточною кількістю землі для ведення самостійної господарки. Засобом до сього є вивласнене ґрунтів державних, донаційних, апанажових та більшої власности приватної землі. Землі ті будуть віддані в довголітну державу безземельним і малоземельним під зарядом краєвих властей. Державні, донаційні і апанажові землі будуть вивласнені без відшкодованя. Відшкодоване обшарників, без огляду на розміри вивласненої землі не повинно перевищати суми, яка запевняє їм жите разом з родиною до смерти,

б) через віддане на власність краю лісів з догідними для селян умовами одержуваня будівельного і опалового дерева,

в) через достарчуване селянам дешевого кредиту для загосподареня, улїпшеня ґрунтів коштом краю, підпиране селянських спілок і кооператив, знесенє шахівниці, закладанє взірцевих господарств, експериментальних стацій, рільничих шкіл і загалом ширенє рільничого знаня, усуненє, згідно з програмою партії тягарів мілітаризму і нинішньої податкової системи.

*Провідні вказівки для агітації на селі Соціал-Демократії Королівства Польського і Литви
(S. D. K. P. i L.)*

Визнаючи нагальну потребу інтензивної агітації серед сільських наймитів, VI З'їзд партії поручає, аби в агітації узгляднювано отсі вказівки:

Засобами до обмеження визиску і до поправи істновання наймитів сільських є:

1. повна свобода коаліції в ціли зорганізовання сільських робітників;

2. восьмигодинний день робочий;

3. обмежене наємної праці дітей і жінок;

4. знесенє форм найму, що є пережитками панщизняних форм (так зв. посилки);

5. унормованє умов праці і істновання під зглядом гігієнічним (догляд над машинами, інспекція мешкань і т. п.);

6. державне забезпеченє на випадок недуги, каліцтв і старість;

7. бюро посередництва праці під проводом робітничої організації.

Засобами до економічного піднесеня малоземельних селян є:

1. знесенє станових обмежень;

2. знесенє несправедливого обтяження ґрунтів податками;

3. урегульованє сервітутів на догідних умовах для селян;

4. усуненє шахівниць (черезполосниць);

5. підняте коштом краю регуляції рік, осушування болот і мочарів, будови підїздних залїзниць, доріг, мостів і т. п.;

6. розвій фахового шкільництва для рільників.

Як сільські наймити, так і селяне яко горожане краю є заінтересовані очевидно в переведеню тих реформ, що становлять зміст загальної соціалдемократичної програми. Отже завданем сільської агітації повинно бути спопуляризованє відповідних програмових домагань, як: заступленє

урядничої системи через самоуправу громад, провінцій і краю, знесенє мілітаризму, зреформованє податкової системи через заведене податків безпосередних і поступових від доходу, зреформованє судівництва через заведене судів присяжних, заведене загального і безплатного шкільництва, відділенє церкви від держави і т. д.

Згідно з тими домаганнями конечною є потреба видавання популярних брошур для сільської агітації.

Україна.

Провідні вказівки для агітації на селі Української Соціалдемократичної Партії Галичини й Буковини ухвалені на I з'їзді партії, в 1903 р.

1. Конгрес українських соціалдемократів домагає ся :

1. зменшеня годин денної праці для рільного пролетаріяту і взагалі правильного устанавлення часу праці ;

2. забезпечекя рільних робітників в касах для хорих на випадок недуги ;

3. забезпеченя на випадок ушкодження тіла підчас праці ;

4. забезпеченя на старість і

5. здорового помешканя для двірських слуг ; на помешканє має бути призначена хоч одна ясна і суха комната :

6. заведеня інспекторатів для справ рільних робітників ;

7. недільного відпочинку для двірської служби ;

8. переведеня закона, на основі котрого виплачуване зарібків робітникам квітками мало би бути каране як злочин лихви ;

9. полагоджування спорів між дворами а рільними робітниками не через старостів але через звичайні суди;

10. знесеня § 59 поліційного патенту з року 1852, котрий дає старості право карати арештом свободних австрійських горожан;

11. знесеня службових приписів;

12. заведеня еміграційних домів.

Аґрарна програма Української Соц.-Дем. Робітничої Партії (У. С. Д. Р. П.), ухвалена на III з'їзді партії, в 1905 р.

В інтересах вільного розвитку клясової боротьби на селі і сільського господарства У. С. Д. Р. П. домагається:

1. Конфіскації всіх земель: казенних, удільних, кабінетських, монастирських, церковних і великих приватних володітелів у власність краєвих самоуправ.

2. Скасування усіх пережитків кріпацтва в аґрарних відносинах.

3. Скасування законів, що обмежують права селян вільно розпоряджати ся своєю землею; право виділу і розділу громадської землі.

4. Негайного і цілковитого скасування всіх викупних, оброчних і інших податків і повинностей, що лежать на селянстві, як на податковому стані.

5. Обовязкового державного перемешування земель коштом великих земельних власників.

6. Заведеня судів, котрі би мали право зпинювати надмірну арендну платню і касувати всі договори підневольного характеру.

Росія.

Проект аграрної програми П. Маслова, прийнятий на з'їзді С. Д. Р. П. в Стокгольмі.

В інтересах охорони дрібних власників (а не розвитку дрібної власності), для скасування невільницьких, панщизняних відносин, що стоять на перешкоді вільного розвитку демократичного ладу, і для улекшення пролетаріатови класової боротьби на селі, робітнича партія домагатися меть ся:

1) Скасування всіх станових обмежень селян і селянської власності*)

Се домагане впливає з загального домагання повної рівноправності горожан, виставленого загальною програмою соц. дем. роб. п.

2) Скасування всіх оплат, зв'язаних зі становим відокремленням селянства.

Се домагане впливає з загального домагання скасування існуючих податків і заміни їх поступовим податком.

3) Конфіскація церковних, монастирських і удільних земель і передачі їх на власність демократичної держави для найбільш придатного користування ними населенням.

Се домагане впливає з домагання передачі законодавства виборним народом.

Робітнича партія не може взяти на себе завдання наперед вирішити, в якій конкретній формі

*) Громадська власність на землю становить обмежене земельної власності, оскільки вона являється становою. Мське землеволодіння являється також „громадським“, але не менш обмеженим станово-бюрократичними путями. Тому друга точка, само собою розуміється, дає право продажу свого земельного наділу або громаді, або стороннім людям.

використає народне представництво земельний фонд, що знаходиться в його руках. Се залежить від багатьох причин. Завданем соціалдемократичної партії за кожної форми капіталістичного ладу зостається домагання від органів краєвої демократичної управи оборони інтересів працюючих мас, позбавлених засобів продукції, себто рільничого і промислового пролетаріату.

4) Скасування довжних зобов'язань, які мають невільницький характер.

5) Передачі земель приватної власності (більша посілість) на володіння більших краєвих організацій самоуправи. Найменший розмір призначених до вивласнення земельних участків означається краєвим народним представництвом.

Земельна рента становить дохід, опертий на монопольним уживанню землі, і може зростати не тільки в наслідок розвитку продукційних сил населення, а й від його земельної потреби (від запобігання його землі). Оскільки земельний власник являється підприємцем, він дістає дохід від експлуатації праці, змагаючи до найбільш продуктивної його організації. Оскільки ж він являється лише власником землі, він дістає дохід, як монополіст. Соціалдемократична партія, змагаючи до організації, соціалістичного виробництва і експропріації знарядів і засобів виробництва, в найближчій будуччині не може знищити капіталістичних відносин, опертих на праві приватної власності, але вона може експропріювати або землю, або доходи, що впливають з монопольного володіння нею, як суперечного інтересам усіх інших класів, опріч монопольних власників.

Ставляючи як остаточну ціль зорганізоване соціалістичного ладу, робітнича партія не візьме безпосередньої участі в боротьбі за розширення права власності на землю між різними станами.

Вона о стільки братиме участь в сій боротьбі, о скільки можливе розширене суспільної власності коштом особистої. До кого б не належало у капіталістичній державі право власності на землю, рільничий, як і промисловий пролетаріят, не може позбавити ся визиску доти, доки знаряди виробництва знаходять ся в приватній власності. Але пролетаріят заінтересований в демократизації земельної власності і доходу від землі, бо се до краю підкопує станову державу. Заміна пансько-шляхоцького землеволодіння на суспільне сама ще не знищить визиску рільничого пролетаріату, а тільки розкриє класову боротьбу, укриту нині становими відносинами. Для сього має соціал-демократична партія два шляхи: або вивласнене землі, можливе в хвилі загостреної класової боротьби, або (точка 5) вивласнене земельної ренти в формі податку, себто поволи, шляхом парламентарної боротьби.

б) Ставляючи завданєм заміну приватної власності на засоби виробництва суспільною, робітнича партія може осягти се лишень тоді, коли й земля й капітал будуть експропрійовані для планового суспільного виробництва. Така саме експропріяція не може стати ся перед повстанєм або під час повстання демократичного ладу. Лишень демократія, досить підготовлена до зорганізованя суспільного виробництва, може ставити за найблизчу ціль здійснене соціалістичного ладу. Тому експропріяція засобів виробництва становить максімальне домаганє, неможливим до переведеня в найближшій часі, але є вихідною точкою робітничої партії.

Вже через самі свої завдання робітнича партія не може мати в теперішній часі такого успіху серед малосвідомого селянства, як демократична партія, котра поруч з демократичними домаганнями зміцняє надію на зміцнене дрібної власності зав-

дяки розділу більшої. Лише вдиране соціалістичної свідомості серед найбільш свідомих поступових елементів селянства може поповнити ряди робітничої партії селянством. Коли буде зруйнований сучасний становий лад, для більшості селянства буде далеко вигідніше, що лиш робітнича партія остаточно допоможе йому спекати ся всіх форм визиску. Яко партія, що ставить завданем боротьбу до краю з визиском, соціалдемократія може дивити ся на демократично успособлену більшість селянства, як на союзників перед переворотом, не поступаючись своїми соціалістичними завданнями. Як що не перед переворотом, то після нього більшість демократів селян перейдуть до соціалдемократів. Се зробить економічна konieczність, з одного боку, і робітнича партія, з другого, — бо демократизація земельної власности загострить клясову боротьбу не тільки внутрі демократичної держави, але й на ґрунті місцевої самоуправи. Сю боротьбу робітнича партія вести ме з тим більшим успіхом, чим доцільнійше вона поставить свої завдання в теперішнім часі.

Проект аграрної програми Н. Леніна.

В цілях усунення останків кріпацьких порядків, котрі важким гнітом лежать безпосередно не селянах, і в інтересах вільного розвитку клясової боротьби на селі, партія домагає ся :

1. конфіскації всіх церковних, монастирських, удільних, державних, кабінецьких і поміщицьких земель.

2. заложення селянських комітетів для безпovolочного знищення всіх слідів поміщицької власти і привілеїв і для фактичного розпорядування конфіскованими землями до часу установлення все-

народною конституантою нового земельного устрою.

3. знесення всіх податків і повинностей, що падуть в теперішній порі на селянство як на податковий стан.

4. знесення всіх законів, що вяжуть селянина в розпоряджуванню його землею.

5. оставленє виборчим народним судам права, знижувати понад міру високі арендні платні; не узнавати справ, що мають характер експльоатаційний.

Коли рішуча побіда сучасної революції в Росії забезпечить вповні самодержавє народу т. є завоює республіку і вповні демократичний державний устрій, то партія буде за знесенем приватної власности на землю і передачею всіх земель на спільну власність усього народу.

При тім російська соц. дем. роб. партія у всіх випадках і при кождім стані демократичних аграрних перемін ставить своїм завданєм, конечно змагати до самостійної клясової організації сільського пролетаріяту, пояснити йому непримириму протилежність його інтересів інтересам селянської буржуазії, перестерігати його перед ілюзіями системи дрібного господарства, котра ніколи, при істнуваню товарової продукції, не буде в змозі знищити бідність мас, і накінець, вказувати на необхідність повного соціалістичного перевороту, як на єдиний засіб знищення всякої бідности і всякої експльоатації.

Аграрна програма Партії Соціалістів-Революціонерів.

В питаннях переустрою земельних відносин П. С.-Р. змагає оперти ся в інтересах соціалізму і боротьби проти буржуазно-власницьких прінципів

на громадських і трудових поглядах, традиціях і формах життя російського селянства, особливо ж на розширенню серед них думки, що земля нічия і що право на користоване нею дає лише праця. В згоді із своїми загальними поглядами на завдання революції на селі, партія буде обстоювати соціалізацію землі, то є буде за винятком її із товарового обороту і переміни її із приватної власності віддільних осіб або груп на загальнонародну власність на слідуючих основах: всі землі поступають в завідуване центральних і місцевих органів народної самоуправи, починаючи від демократичних, безстанових сільських і міських громад і кінчаючи на областних і центральних інституціях (розселенє і переселенє, завідуване резервовим земельним фондом і т. п.); користуване землею повинно бути трудовим, рівним для всіх, себто забезпечувати трудову норму на основі приложеня власної праці, самостійно чи в спілці; рента через спеціальне оподаткованє повинна бути повернена на громадські потреби; користуване землями і вгіддями, що мають не вузко місцеве значінє (великі ліси, риболовлі і т. д.) регулює ся відповідно більш широкими органами самоуправи. Нутра землі лишають ся при державі; земля переходить на загально-народну власність без викупу; за потерпівшими від сього маєткового перевороту остає право на громадську допомогу на час, необхідний для приноврєня до нових умов особистого істнованя.

В питаннях громадського, муніципального і земського господарства партія стояти ме за розвій всякого рода громадських служб і підприємств (безплатна лікарська поміч, земсько-агрономічна і харчова організація земськими і областними органами самоуправи, при помочи загально-державних засобів, широкого кредиту для розвитку трудового господарства, особливо на кооперативних основах; комунізація водопроводів, осьвітлення, засобів комунікації і т. п.), за наданє міським

і сільським громадам найбільш широких прав на оподатковане нерухомих маєтків і на примусове вивласнене їх, особливо ж в інтересах заспокоєня мешкальних потреб робітничого населення; за комунальну, земську а також і державну політику, сприяючу розвитку кооперації на строго демократичних трудових принципах.

„ЗЕМЛЯ І ВОЛЯ“,

часопись для робочого люду, орган української соціалдемократії. Виходить що тижня у Львові і коштує на рік в Австрії 4 К, в Німеччині 5 марок, в Америці 2 долари. Поодинокі число в краю коштує 8 сот. — Оказові числа висилаєть ся даром. — Пишіть на адресу: „Земля і Воля“, Львів, вул. Собєского ч. 3.

„БОРБА“,

соціалдемократична часопись для робочого народу. Виходить два рази на місяць у Чернівцях і коштує в Австрії 4 К річно. Адреса: „Борба“, Чернівці, вул. Шкільна ч. 6 (Буковина).

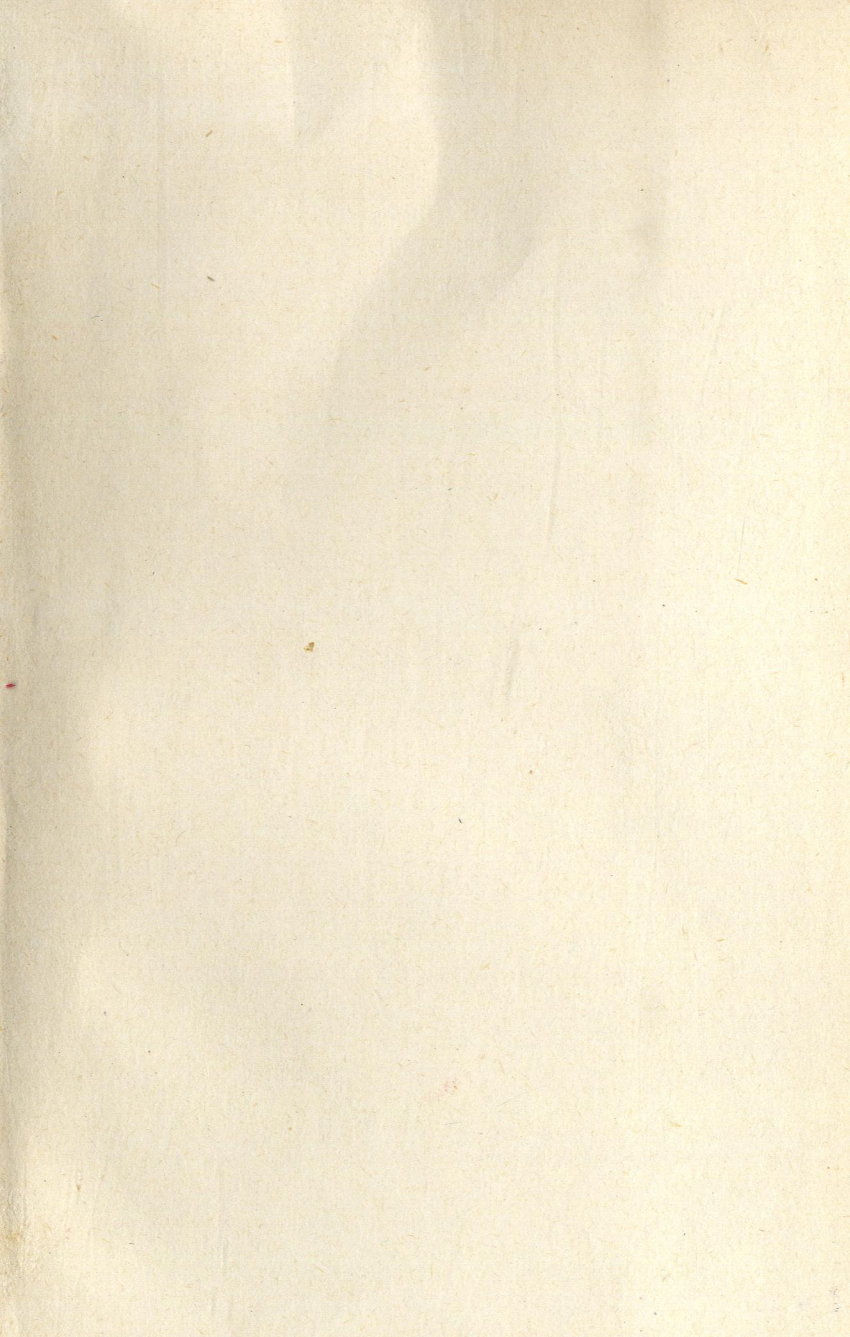
„РОБОЧИЙ НАРОД“,

орган українських соціалістів у Канаді та в Злучених Державах. Виходить два рази на місяць і коштує річно 1¹/₂ дол. Адреса: „Robotchyj Narod“, Winnipeg, Man., Canada, Box 3542 (Sta. B.).

И 58.741

2

Ціна 1 К 40 сот.

1p 2000

3241

~~336~~ (1986)